

К Н И Г А п'я т а

Над ТОБОЛОМ

Я кохання тому все життя присвячу,
Бо я з його ожив; ти одна на умі.
Я кохаю тебе і я знаю — за що:
Ти мене підвела на важкому шляху;
Так ходім же і дальш: двом не страшно ніщо,
Хоч доводиться йти нам у північ глуху.

П. Грабовський

1

Знову мандрівка. І знову в невідоме та насторожливе. Від того серце повниться тупим болем, ние, мало не вискочить з грудей. Чим то закінчиться ця мандрівка? Що поробляють зараз Хлусевичі, Вознесенський, Овчинников? Гарні люди, спасибі їм за сердечні проводи. Усі вийшли на пристань, нанесли йому всіляких харчів на дорогу. Навіть Гудими приїхали з села. Оксана Петрівна витирала хусточкою очі...

Пароплав скаржно сопе, стогне, загортає під себе лину в течію, борсається в ній і просувається широким розводдям могутньої ріки поволі, як велетенська черепаха. Ніби затуманеним оком пильно озирає лісисті береги, які здалеку міняються багряними та жовтогарячими барвами і своїм суцільним одноманіттям стомлюють зір, наганяють смуток, настирливо нагадують, що коротке сибірське літо вже минуло, що настає плаксива осінь, а за нею згодом прийде й зима — пронизлива, люта, страшна.

Власне, вона, осінь, уже відчувається скрізь і всюди, на всьому живому й мертвому. Аж моторошно. Небо, густо зягнуте сірими й важкими хмарами, здається, ось-ось

© Видавництво «Дніпро», 1984 р.

замжичить, і ніколи вже не вгамується та нудна мжичка, не зблисне сонце, не осушить, не зігріє землю.

Пасажири, особливо ж жінки, діти й старі чоловіки, передчуваючи неминучість дощу, поскулювались, неначе їжаки, шукають собі затишку й тепла. Тому палуба зовсім порожня: люди, позахоплювавши з собою свою поклажу, заховались у трюмних закапелках, хоча там і кублиться важка задуха, пересичена тютюновим димом та машинним чадом, нема чим дихати, звідтіля чуються лайка, кашель, чхання.

Тільки він, Павло Грабовський, не пішов у трюм. Йому тут легше дихається. Він сам собі видається пілігримом, лише без сакв та посоха. Хутряний комір його довжелезно-темного пальта піднятий, чорний крилатий капелюх закриває вуха, затіняє очі. На грудях зеленавиться вовняний шарф, прикриваючи шию від пронизливого вітру. Обличчя бліде, марне, а в блакитних очах дзюрчить легка зажура.

Крокуючи по хисткій кормі, він час від часу, наче за за давненою звичкою, покашлює, а іноді, коли палубою не самовито кружляє пронизливий сіверко, заходиться правою і надривним бухиканням. Тоді спиняється, береться правою рукою за груди, хапливо дихає, якусь мить перепочиває і знову рушає.

Ходить, як заведений. Не бачить ні своєї дощатої скриньки, котра самотньо чорніє на палубі, ні до блиску вичовганих пасажирськими ліктями поренчат, ні капітанського місточка, зараз чомусь порожнього, ні навіть чорної труби, яка безперервно чадить, не чує поскрипування корми під ногами.

Зараз він весь охоплений спогадами, ще живими й свіжими, наче недавній сон. Тільки вони, спогади, володіють ним. У їхньому дивовижному мареві йому затишно, світло й тепло, і він, зворушений, не гамає, а роздмухує їх, мов пригасаюче вогнище. Ох спогади, спогади. Люди. Зустрічі. Та ще й які!

...Поштово-пасажирський пароплав «Якут», котрим він шостого червня вирушив з Якутська, нарешті сердито пробасив, дмухнув хмаровище диму і почав поволеньки швартуватися до крихтної дерев'яної пристані на околиці великого селища, що побігло аж ген-ген у зелені поля, залиті сліпучо-яскравим сонцем. Пасажири, які досі безжурно сиділи або стояли на палубі, грілися під лагідним промінням,

нараз зворохобились і темним товпищем посунули до бла-
генького трапа.

— Не кваптеся, не кваптеся! — стримував найнетерпе-
ливіших старенький боцман. — Усі встигнете.

Грабовський не поспішав, знаючи, що це вже остання
зупинка пароплава, що «Якут» звідси вертатиме назад у
Якутськ, а він діставатиметься до Іркутська кінною підво-
дою. Спершись ліктями на бортове бильце, знічев'я сте-
жив за звичною в подібних випадках метушнею на приста-
ні; там вантажники котили животаті бочки, далєбі, з осе-
ледцями, тягнули густо просмолені канати, несли грубі
тюки, мішки, зустрічаючи зарвйно вітали, обіймали, цілува-
ли прибулих, іскрився радісний пересміх. Угорі несамовито
каркало гайвороння, наче передчувало смачну поживу.

— Оксанко-о! — пролунав з трапа соковитий баритон, і
на відповідь йому якась жінка з пристані помахала буке-
том рожевих квітів.

Павло Арсенович здригнувся: за всі роки свого заслан-
ня він не чув імені, яке належало його першій учительці
і завжди видавалося йому рідним, напівсвятим. Придивив-
ся пильніше і остовпів — жінка з квітами в руках справді
чимось нагадувала Оксану Петрівну Яцко, а надто косами,
викладеними на голові коронкою, та мрійливим поглядом.
Схоже на галюцинацію. Протер очі, що засльозилися, ще
раз глянув — вона. Більше не роздумуючи, попросив боро-
датога боцмана знести його скриньку з пароплава і при-
тьмом кинувся до невідомої жінки. Знайшов її уже в стан-
ції, де вона стояла з кремезним чоловіком, передавши йому
квіти, і щось запально розповідала.

— Вибачте, будьте ласкаві, — звернувся Павло Арсено-
вич до неї, гамуючи своє зніяковіння. — Ви мені нагадуєте
мою колишню вчительку.

Жінка зміряла його здивованим поглядом.

— Вашу вчительку? А хто ви такий будете?

— Грабовський! — випалив. — З села Пушкарного на
Слобожанщині, — уточнив.

— Павлик? — зашарілася жінка.

— Я, я, Оксано Петрівно! — Зняв капелюха, шанобливо
схилив голову і пригубився до її пошерхлої руки.

— Даруйте, що назвала вас Павликом. Так колись на-
зивала в пушкарнянській школі, — вибачилась Оксана Пет-
рівна.

— Отак і називайте.

— Незручно. Вам уже, мабуть, за тридцять.

— Тридцять п'ятій, — вставив Грабовський.

— Вуса. Борода. Уславлений революціонер. Письмен-
ник. А я все — Павлик. Догадуєшся, Платоне? — спитала
вона кремезного.

— Авжеж, — відповів той. — Я зразу пригадав торішню
нашу розмову з Генриком Адамовичем.

— З Дулембою? — здивувався Грабовський, аж пере-
ступив з ноги на ногу.

— Так, — потвердила Оксана Петрівна. — З ним. Торік
Дулемба вертав з Якутів додому, в Польщу. Тоді три дні
гостював у нас, багато оповідав про тебе, про карійську
каторгу, про загибель Надії Сигиди, про вілюйських та
якутських засланців. — І перейшла на інше: — Знайомся,
Павле, це мій чоловік Платон Микитович Гудима, служить
у тутешній економії. А ти, Павле, куди їдеш?

— У Тобольськ. Власне, туди мене гонять. Хочу кло-
потатися перед генерал-губернатором, може, пощастить зо-
статися в Іркутську.

— Розумію, — вставила Оксана Петрівна. — Іркутськ —
то новітня столиця Сибіру. Пам'ятник у ній Єрмакові — не
випадок. Через це місто йдуть торговельні шляхи до Монго-
лії, Китаю. Тут багато політичних засланців. Робітники...
За розмовою не почули й «Якутового» прощального гуд-
ка. Коли Грабовський вийшов на причал, його скриньки там
не було. Поспитав чергового, той лише співчутливо розвів
руками:

— А де ж ви були?

— На станції.

— Самі собі, чоловіче, наробили лиха. Капітан перед
відходом пароплава бідкався, чий то багаж лежить без на-
гляду, навіть кілька разів нагукував хазяїна, а як ніхто
не озвався, то він звелів боцманові забрати скриньку на
палубу. Доведеться вам написати в Якутськ, щоб надісла-
ли, куди треба. Іншого виходу нема.

Прикра новина неприємно вразила Оксану Петрівну й
Платона Микитовича. Обое засмутилися.

— Біда, — сказала вона. — Це ми, ми завинили.

— Не ви, Оксано Петрівно, — заспокоював Грабов-
ський, — не ви, а я, бо по-хлоп'ячому загавився.

— Ні, ні, ми, — наполягала вчителька. — Та, може, це й
на краще, Павле. Є можливість поговорити, згадати все
пережите. Ходімо до нас у село, посидимо, побалакаємо,
переночуєш, а завтра побачимо, що далі робити. Ранок, ка-
жуть люди, мудріший од вечора, хоча й молодший.

І пішли. Йдучи між Оксаною Петрівною та Платоном Микитовичем, Грабовський крадькома поглядав на свою першу вчительку і помічав те, чого не завважив з першого разу при несподіваній зустрічі. Оксана Петрівна, порівнюючи з тією, якою була в Пушкарному, помітно змінилася. Та й не дивно ж — минуло майже тридцять років. Поста-ріла, потовстішала, трохи згорбіла, руки стали дебелиші, на чолі залягли кривулясті зморшки, з кіс просвічує сиви-на. Вона трохи накульгує на праву ногу і, щоб не видава-ти цього переходом, злегка тримає чоловіка під руку.

Гудими жили в панському маєтку, займаючи половину невеличкого флігеля з двох кімнат. Кімната, що правила за світлицю, чепурно прибранна, її підвіконня заставлені вазо-нами, на передній стіні висить маленький образок божої матері, на інших — портрети Єрмака, Ломоносова, Пушкі-на, молодого Шевченка.

Оксана Петрівна завважила, що погляд гостя подовше затримався на образку, і почервоніла.

— Не дивуйся, Павле, — сказала, готуючи вечерю. — Ні я, ні Платон Микитович не молимося, а наш Тарас — за-пеклий безбожник, але ікону мусимо тримати в хаті про людське око, бо ж мешкаємо й служимо тут з панської ласки, а наш поміщик, звісно...

— Дикий феодал, жорстокий самодур, — гнівно вставив Гудима. — Незабаром сорок років, як скасовано панщину, а він і досі відчуває себе кріпосником. Має шістьсот десятин землі, череди худоби, табуни коней, сотні строковиків, пе-ребирає, як хоче, гарних дівчат та молодичь, і знайти на нього управу просто неможливо. От я, скажімо, числюся тут ветеринарним лікарем, однак своїм ділом, по суті, не займаюся, виконую те, що велить хазяїн, починаючи від прикажчикування і кінчаючи отамануванням над пастуха-ми. Вимагає ходити до церкви, бити поклони, стежить за тим, чи тримаємо у квартирі ікони. Страшний забобонник, закликає до себе ворожбитів, шептук та всіляких юро-дивих.

За вечерю та після неї не вгавали розмови. Павло Ар-сенович переповідав своє навчання в бурсі, в духовній се-мінарії, тюремні митарства, заслання, кількарічне життя в Якутії. Від Гудимів дізнався, що Платон Микитович колись навчався в Харківському ветеринарному інституті, де й був заарештований за читання заборонених книжок і чотири роки просидів у в'язниці, а потім був висланий на Колиму. Там ще раз судили за участь у протестах політичних за-

сланців, цього разу зазнав і каторги, а по відбутті свого строку переїхав на Іркутщину. Тут і зустрів своє щастя — Оксану Петрівну.

Не легше склався життєвий шлях також у першій Пав-лової вчительки. Звільнена з пушкарнянської школи, вона довго й марно шукала роботи на Сумщині та Курщині. На-решті за порадою добрих людей подалася в Таганрог. І там знайшла не тільки службу, а й молодшу подругу собі — Надію Костівну Малаксіану, яка потім взяла фік-тивний шлюб з Яковом Сигидою і перебрала на себе його прізвище. У таганрозькому училищі пропрацювала декіль-ка років, разом з Надією допомагала місцевим народо-вольцям друкувати й розновсюджувати антиурядові листів-ки та прокламації. Була ув'язнена після арешту Надії через вісім місяців. Сиділа в кількох тюрмах. Правда, судовикам не вдалося довести її належність до народовольської орга-нізації, то й була адміністративно вислана сюди, де й зі-йшла з Платоном Микитовичем...

Гудими мають одного сина, названого на честь Шевчен-ка Тарасом. Хлопець щойно закінчив Іркутську гімназію і позавчора поїхав у Харків готуватися до вступу у ве-теринарний інститут — вирішив піти батьківською стеж-кою. Оксана Петрівна і досі вчительює.

— Тяжко, Павле, — скаржилась вона. — Нема вже тих сил, що були колись. Тягне на спочинок, а ще більше тягне додому. Плануємо, якщо пощастить Тарасикові з інститу-том, а нам дозволить влада, вертати на Україну.

— Ідьте, — зітхнув Грабовський. — Та кланяйтесь від ме-не Україні, Слобожанщині особливо. Рідний край...

— А ти не збираєшся туди?

— Збираюся, та що з того. Уряд, видно, заповзівся доклати мене холоднечю. Про Україну нема чого й мрі-яти. Просив я міністра внутрішніх справ дозволити мені переїхати з Якутська хоча б у Барнаул. Не дозволив. То-больськ — і крапка. Чекай з моря погоди...

Полягали спати аж після півночі, але встали раненько і почувалися бадьоро. Чоловіки погодилися. За сніданком першим заговорив Платон Микитович:

— Просіться, Павле Арсеновичу, в генерал-губерна-тора на Іркутщину і приїздіть до нас, а потім, може, справді якось разом майнемо на Україну. Як ви дивитесь на це?

— Спасибі, — відповів Грабовський. — Можна спробува-ти, хоч надій мало.

— У тебе в Іркутську, очевидно, ніякого знайомства нема? — поспитала Оксана Петрівна.

— Ні, є. Невеличке. Знаю одного лікаря.

— Бува, не Хлусевича?

— Вгадали. Ви з ним також знайомі?

— Трохи. Про нього гримить добра слава по всій Іркутщині. Наш Тарасик у дитинстві часто хорував, і ми не раз привозили Станіслава Йосиповича сюди. Допоміг, спасибі йому. А ти ж звідкіля знаєш його?

— На початку дев'яносто другого року, перебуваючи в іркутській тюрмі, я занедужав на гострий нервовий розлад, і тюремне начальство спроварило мене до Кузнецької лікарні, де тоді працював Хлусевич. Пролежав я там майже місяць, очуняв, а коли повертався назад у в'язницю, Станіслав Йосипович сам зголосився отримувати на своє прізвище й адресу листи від Івана Франка і під час побачень віддавати мені. Справно передавав, жодне Франкове послання не пропало. З Якутії я іноді писав йому, вітав з різними святами та іменинами, а це, збираючись рушати з Якутська в Тобольськ, сповістив, що їхатиму через Іркутськ. Не знаю тільки, чи отримав він мого листа, бо відповіді не було.

2

...Коли підвода поминула перші кривулясті й вибоїсті іркутські вулиці, Грабовський попросив візника під'їхати до Кузнецької лікарні. Не минуло й десятка хвилин, як з просторої садиби, завітчаної буйною зелениною, виказалися жовті стіни гарно знаної клініки, гостро запахло дратівливою сумішшю всіляких медикаментів. У подвір'ї сиділи на лавах, ходили хворі.

Він добре пам'ятав, де міститься кабінет старшого терапевта, бо не раз бував у ньому. Тихенько постукавши в білі двері і, почувши хрипкуватий голос, переступив низенький поріг. Хлусевич сидів за столом, щось шпарко писав. Такий же, як був сім років тому. Товстенький, голубокий. Тільки чуприна порідшала й посивіла. Нараз він перекинув погляд на прибульця, збрижив чоло, підхопився з стільця і побіг назустріч.

— Павле Арсеновичу, Павле! — заволав, обіймаючи сподіваного гостя. — Приїхали нарешті. А ми тут з дружиною уже всі жданки поїли. Вашого листа з Якутська одержали тиждень тому. Щодня чекаємо, виглядаємо, а вас усе нема та й нема. Чому так забарилися? Може, хворіли?

— Ет, бодай не казати, Станіславе Йосиповичу, — відповів Грабовський. — У Якутію, як і в тюрму, легко попастись, а вибратися з неї дуже важко. То губернатор, то поліцеймейстер, то інша всіляка, вибачайте на слові, адміністративна наволоч так і стромляє цурпалля в колеса, щоб не випустити, щоб найбільше вимордувати людину. Насилу вирвався.

— Ну слава богу, що вирвались. Як зараз почуваете себе, дорогий наш герою мученику? Як перви, серце, легені? Кажіть усе, нічого не приховуйте.

— Спасибі, терпіти можна. Щоправда, дорога нелегка, нудна, одноманітна. Та ще й трапилась мені прикра пригода.

— Що за пригода?

Грабовський розповів, як пропала його скринька, як розшукував її.

— Нічого, не бідкайтесь, — заспокоював його лікар. — Знайдеться, тим паче, що ви надіслали телеграму в Якутськ. До того ж, думаю, що у вашій скриньці було не дуже багато золота, брильянтів, самоцвітів чи сапфірів.

Павло Арсенович розреготався:

— Таке скажете — золото. Були там мої старі лахи, надбані протягом десяти років, книжки, деякі рукописи та пам'ятні речі моєї побратимки Надійки, про загибель якої на Карі я вам колись розповідав.

— Шкода, звичайно. Але на такі речі навіть у Сибіру охочих небагато. Ще раз кажу — не бідкайтесь. Я певен, що пропажа виявиться. Якийсь час поживете в мене, я пильно огляну вас, чим зможу, допоможу, спочинете, наберетеся сил, а тим часом прийде ваша скринька з Якутська. Можу похвалитися: я придбав собі на березі Іркуту скромненьку дачку. В неділю поїдемо туди?

— Якщо ваша ласка, — знизав плечима Грабовський.

— Поїдемо неодмінно, — відповів сам собі Хлусевич. Він глянув на годинника і захвилювався. — Вибачайте, Павле Арсеновичу, у мене за дві хвилини починається екстрений консилиум, котрого ніяк не можна відкладати. Служба, знаєте, робота. Так що, дорогий мій, доведеться вам зачекати мене в моєму кабінеті.

— Консилиум довго триватиме?

— Годину-півтори.

— То я тим часом бодай поспіхом гляну на місто.

— Гаразд, але не дуже затримуйтесь. І приходьте прямо до мене додому.

Вийшовши з воріт лікарні, Грабовський побрів широкою вулицею, оточеною з обох боків дощатим тротуаром. Його увагу згодом привернув величезний палац, над парадними дверима якого золотавилось: «Генерал-губернатор». Мимохідь шугнула думка: «Так оце тут орудує Горемикін долями політичних засланих». Хотів роздивитися широкі венетіанські вікна, залиті сонцем, спинився, підвів голову, але вартівий з гвинтівкою грізно гукнув йому:

— Не лови гав! Провалюй далі!

Поволі добрів Грабовський до Ангари. Зовсім недалеко від берега, посеред ріденького скверика, височить у небо щось схоже на обеліск. Колись, пригадується, коли його та інших балаганців жандарми гнали від пристані до іркутської тюрми, він одним поморгом глянув на цю споруду, оповиту передранковим туманом, однак тоді не розглянув. А тепер ніхто і ніщо не заважало придивлятися до неї, навіть помацати її.

Справді, обеліск з темно-сірого граніту встановлений на масивному постаменті і сягає догори аршинів зо дванадцять. На передньому плані його висічена чоловіча голова й написано: «Графъ Муравьевъ-Амурскій»; ліворуч — «Ермакъ»; позаду «Графъ Сперанскій»; праворуч — крилатий двоголовий орел. Очі і людей, і птаха задивлені в далину, суворі, грізні. Ніби крижано пронизують того, хто стоїть перед ними. Аж страшно вато.

Резиденція генерал-губернатора Сибіру та помпезний обеліск засмутили Грабовського, ще раз нагадавши їй без того добре відому йому жорстоку політику самодержавної деспотії. Зате звеселило його недавно споруджене гарне, розлоге приміщення іркутського театру. От що потрібно будувати Росії, от чим треба утверджувати творчий геній роботячого російського народу, а не прославленням всіляких графів. Адже він, російський народ, дав світові Радіщева, Ломоносова, Пушкіна, декабристів.

...Хлусевича вдома не застав. Лікарева дружина зустріла його ввічливо й люб'язно. Такого, власне, їй не сподівався, бо ніколи не бачив цієї симпатичної жінки.

— А в нас гість з України, — похвалилася вона, показуючи на лисуватого чоловіка. — Знайомтесь і побалакайте про свій рідний край, а я, з вашого дозволу, займуся домашніми справами.

І пішла на кухню, звідкіля линув приємний запах. Лисуватий потис Грабовському руку, назвавшись чернігівським інженером Зіновієм Сидоровичем Вознесенським. Він

справляв гарне враження: тонкий, високий, з веселими очима, в яких одсвічувався гуманний інтелект.

— Так ви з Чернігова? — перепитав Грабовський, схвилюваний несподіванкою.

Вознесенський показав разок міцних білих зубів:

— З самісінького столярного града синьою Сіверщини.

Обидва всілися обабіч столу, на якому стояв у вазі букет квітів.

— З Чернігова, — potwierдив Вознесенський і уточнив: — З теперішньої третьої столиці українського красномисленства.

— З третьої столиці? — не зрозумів Грабовський.

— Авжеж, з третьою, якщо вважати Львів першою, а Київ другою.

Грабовський запитально глянув на цікавого співрозмовника.

— Це ж за чіною класифікацією, дозволять спитати?

— За мою, — посміхнувся Зіновій Сидорович і нараз посерйознішав. — Поміркуйте самі. У Львові працює Іван Франко, людина надзвичайно різноманітних і колосальних обдарувань. У Києві живуть Леся Українка, Михайло Старицький та інші визначні таланти, як-от, скажімо, композитор Микола Віталійович Лисенко. Чернігів також має ким гордитися. У ньому творив чудовий байкар, автор славетної «Журби», що стала народною піснею, Леонід Іванович Глібов. Зараз у нашому місті діють широко знані митці Михайло Михайлович Коцюбинський та Борис Дмитрович Грінченко, відомий ще за псевдонімом Чайченка. От воно й виходить — третя сучасна літературна столиця України. Правда, театр у нас слабенкий, лише зрідка заїздять ті або інші мандрівні сценічні колективи.

Павло Грабовський, глибоко вражений і здивований, не міг ворухнутися на плетеному з лози стільці. Перед його захопленим зором виникла якась ніби містифікація. Невже то на Україні тепер виростають такі всебічно освічені інженери? Вознесенський непогано обізнаний з літературою, музикою, мистецтвом узагалі. Побільше б нам таких! А може, це й не інженер, а якийсь громадський чи культурний діяч і лише натягнув на себе машкару інженера.

Грабовський пильніше придивляється до дивного співрозмовника. Але нічого надзвичайного в ньому не помічає. Зелений вельветовий, уже досить виношений костюм, краватка в білу горошину, глибокі зализини, смолисті брови, карі з гладеньким полиском очі, на щоках гарні ямочки,

права рука прикрашена перснем. Говорить швидко, іноді заїкається, і тоді хрящуватий кадик на його дебелий шиї випи-нається з-під коміра, повзе під самісіньку бороду. Видно, чоловік любить життя та бере його повною мірою, і воно, життя, б'є з нього нестримним потоком. Таким навіть важко не захопитися. Є в ньому щось подібне до Михайла Ромаса.

— Даруйте за цікавість,— звернувся Грабовський.— А ви маєте якесь відношення до красного письменства, що визначає його столиці на Україні?

— Правду кажучи, не маю,— відповів Вознесенський.— Я займаюся геологією, то мій фах, а літературу люблю, трохи пишу, але зі своїми писаннями в пресу не кваплюся. Думаю, кожна людина, а тим паче інтелігентна, повинна, крім своєї спеціальності, чимсь захоплюватися. Для мене таким захопленням служить словесне мистецтво.

— От ви згадували Франка, Лесю Українку, Старицького, Коцюбинського, Грінченка. Знаєте когось з них особисто?

— Перших трьох лише читав, а щодо чернігівців — справа інша. Леоніда Івановича не раз бачив на вулиці, коли він ішов у земську друкарню або з друкарні, якою управ-ляв, але познайомитися не мав щасливої нагоди, особливо в останні роки життя поета. Тоді він дуже хворів очима, насилу читав і намацував дорогу. А Михайла Михайловича та Бориса Дмитровича знаю непогано. Часто бував у них вдома, але вкупі з ними не зустрічався, бо вони між собою не мирять.

— Грінченка, значить, знаєте?

— Гарно знаю. І Бориса Дмитровича, і його милу дру-жину Марію Миколаївну, що друкується під псевдонімом Загірньої. Славні, до того ж дуже працьовиті люди, особ-ливо він: пише поезію, прозу, драми, виступає яко критик, перекладає з інших мов, збирає народну творчість, пово-лі накопичує матеріал для словника української мови. Не знає ні сну, ні відпочинку. Коли нагадуєш йому про необхідність час від часу перепочивати, він відмагається жартом — спо-чиватиму на тому світі. Мені, зокрема, найбільше вподоба-лись його повісті «Сонячний промінь» та «На розпутьті», хоча в них і мають місце відгомони ліберально-народни-цьких захоплень автора. Недавно він хвалився мені, що ви-ношує нову повість про життя сучасного українського села.

— Цікаво,— вставив Грабовський.

— Марія Загірня намагається не відставати від чоло-віка. Між іншим, критика чомусь мало сказала про книж-

ку Загірньої «Під землею», яка побачила світ позаторік у Чернігові. А та книжка, присвячена шахтарям, мусить ста-новити чималий інтерес для нашої словесності, яка, на жаль, мало приділяє уваги пролетаріату, слабо цікавиться ним.

Грабовський сидів, мов зачарований, пильно вслухаю-чись у кожне інженерове слово. Він листується з Борисом Грінченком уже кілька років, читав його твори, але завжди відчував внутрішню потребу знати про цього плодовитого літератора більше, ніж знає. І от доля ніби винагородила його, звела з людиною, котра, видно, справді непогано знає Бориса Дмитровича. І, здається, глибоко: говорить про пра-цьовитість письменника, про підготовку словника україн-ської мови, про творчі задуми, висловлює власні критичні судження з приводу ліберально-народницьких захоплень...

Ці захоплення кинулися в око також і Грабовському, що до них він уже не раз хотів поговорити, посперечатися з автором. А тепер виявилось, що їх, ті захоплення, відчува-ють і представники технічної інтелігенції. Значить, як то кажуть, тут десь криється істина.

Вознесенський на півслові замовк, наче стомився, і по-чав запалювати цигарку.

— Продовжуйте, продовжуйте,— попросив Грабов-ський.— Цікаво.

Зіновій Сидорович затягнувся димом, видихнув носом сині цівки.

— Нема чого продовжувати. Теревені.

— Чого ж теревені? От ви сказали, що Борис Дмитро-вич починає працювати над новою повістю.

— Так, починає.

— Мені про неї чомусь не писав.

Вознесенський пронизав співрозмовника випробуваль-ним поглядом.

— Ви з ним листуетесь?

— Зрідка.

— Перепрошую, а як ваше прізвище, бо я при знайом-стві не запам'ятав?

— Грабовський.

Зіновій Сидорович ляснув себе по записках і запально-вигукнув:

— Ну да ж, Павло Арсенович! Але ж ви, здається, жи-вете в Якутії?

— Жив, а оце переїжджаю до Тобольська і спинився в Іркутську.

— Он воно що,— не міг заспокоїтися інженер.— Мені про вас, Павле Арсеновичу, не раз розповідав Борис Дмитрович, геть і деякі ваші листи до нього читав. Пригадую, найсильніше вразив мене той лист, де йшлося про те, як лікар-пройдисвіт збив з пантелику вашу наречену. Марія Миколаївна, слухаючи той лист, гірко плакала, співчуваючи вам...

Нараз клямкнули двері, і на порозі показався Хлусевич. Знявши солом'яного бриля, він почав обіймати Вознесенського.

— Спасибі, що прийшли. Я хотів зробити Павлу Арсеновичу прийомність, познайомити його з вами і попросити вас, щоб ви розповіли йому про Україну, за якою він, знаю, так нудьгує.

— Я вже дещо розповів. У нас виявились геть спільні знайомі.

— То й добре. Ну як, Зіновію Сидоровичу, ваші справи? Шукали службу?

Інженер мить подумав.

— Шукаю. Здається, пішло на поліпшення. Генерал-губернаторська канцелярія пропонує мені посаду геолого-розвідкових робіт недалеко від Іркутська — за Байкалом. Завтра поїду глянути, чим потішив мене Горемикін.

У розмову втрутився Грабовський, звертаючись до Вознесенського:

— Ви також підлягаєте волі генерал-губернатора?

— Як і кожен політичний засланець,— відповів Зіновій Сидорович.

З кухні долинув голос Хлусевички:

— Запрошуй, Стасику, гостей до їдальні.

3

...Дача Хлусевичів десь за півверстви від швидкоплинного Іркуту і розташована на мальовничому чотирикутнику, оточеному крислатими дубами та тонкостанними модринами. Довкола будинку зеленіють кущі полуниць, помідорів, квітів, а трохи далі — тягнуться вгору молоденькі яблуні, груші, сливи. Праворуч хвіртки вздовж штахетного паркану лежить стосик дерев'яних рейок.

— Цю дачу я купив торік восени,— розповідав Станіслав Йосипович.— Збираюся будувати бесідку, та все не виходить вільної години. Тут, Павле Арсеновичу, зможете й ви

літувати, якщо генерал-губернатор дозволить вам залишитися в Іркутську.

— Якби ж то дозволив,— зітхає Грабовський.— Моя скринька нарешті знайшлася.

— Справді?

— Учора капітан «Якута» сповістив, що наступного тижня привезе її.

Розмову перебив Вознесенський, що появився зовсім несподівано (бо ж майже тиждень тому поїхав на місце своєї майбутньої служби і оце шойно вертав назад).

— А ви, Станіславе Йосиповичу, не змаюйте Павла Арсеновича до лісу,— блиснув інженер разком гарних зубів.— Йому треба не затінку, не холодочка, а спекотливого сонця, щоб воно висмоктувало з тіла всілякі недуги.

— На Іркутщині, Зіновію Сидоровичу, сонця також не-мало,— відказав Хлусевич.— Ну як ваша поїздка?

— Спасибі. Нічого. Служба є і, здається, непогана, в кожному разі, мені до смаку. Через три дні знову рушаю туди. Між іншим, Павле Арсеновичу, там я напивав і для вас конторську службу. Якщо Горемикін не заборонить — рушайте разом зі мною. Бодай трохи спочинете від жан-дармського ока, яке на геологічних розробках трапляється рідко. То як?

— Коли б зласкавився генерал-губернатор,— відповів Грабовський.— Але, правду кажучи, я б краще волів залишитися в Іркутську. Тут, ви самі знаєте, є і гарні лікарі, і багато чого іншого, мені конче потрібного.

— Ну, вирішуйте самі, вам видніше,— розвів руками Вознесенський.— Однак не забувайте моєї пропозиції.

— Ви так говорите, Зіновію Сидоровичу, наче я вже маю горемикінський дозвіл. Подав клопотання — чекаю, що скаже сибірський Зевс.

Вознесенський озирнувся кругом, немовби сподівався підслуху.

— Я, хлопці, привіз трошки духовного харчу,— сказав тихо і почав видобувати зі спідніх кишень світлого чесучового піджака якісь потерті паперові жмутки.

То були книжки, видно, зачитані й замацані численними читачами.

— Оця книжечка,— показав першу, зовсім тоненьку,— створена великими вченими Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом і називається «Маніфест Комуністичної партії». Мудра книжка, я вже прочитав.

— А чому вона без політурки, без прізвищ авторів? — цікавиться Хлусевич.

— Задля того, щоб пустити пилюку в очі всіляким шпигунам, — відповів Вознесенський. — Не кожен політичний вивідач звертатиме увагу на книжку без назви.

Друга книжка, досить грубенька, теж не мала обгортки.

— Це писання, — пояснював далі інженер, — має назву «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Вона належить молодшому братові Олександра Ульянова, Володимиру.

Зіновій Сидорович витягнув з кишені штанів ще кілька аркушів паперу, списаних великими літерами.

— А оце, мабуть, найцікавіше, — сказав, розгладжуючи трохи пожмакані аркуші. — Називається воно «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії» і написано тим же братом Олександра Ульянова, причому написано в тюрмі, а розповсюджується на волі.

— І цей уже в тюрмі? — поспитав Грабовський.

— Був раніш. Тепер ніби вже перебуває на заслання в селі Шушенському, Мінусінського округу, Єнісейської губернії.

— Де ви, Зіновію Сидоровичу, допали все це багатство? — поспитав Хлусевич.

— У Фелікса Кона.

— Хто то такий?

— Гарний чолов'яга. Колись я разом з ним був студентом Варшавського університету. Тоді він належав до партії «Пролетаріат», 1884 року був заарештований, скрутував карійської каторги, а тепер перебуває на поселенні в одному з сіл Східного Сибіру. Я випадково стрів його недалеко від Байкалу. У нього переписав «Проект» та доставив книжки, які маю повернути. Фелікс сповістив мені про одну таку важливу подію, що її можна розсекретити лише в хаті і при замкнених дверях.

— То ходімо, як ви сказали, до хати, — похопився Хлусевич, витягуючи з кишені ключі.

Коли всілися, а хазяїн замкнув двері зсередини, Зіновій Сидорович почав переповідати привезену від Фелікса Кона новину.

У березні минулого року на світ народилася ще одна політична організація, що називається Російська соціал-демократична робітнича партія. Її перший, власне, установчий, з'їзд відбувся підпільно на околиці Мінська. В ньому брали участь дев'ять делегатів, які представляли петер-

бурзький, московський, катеринославський та кнївський «Союзи боротьби за визволення робітничого класу», а також нелегальну «Робітничу газету» і Бунд. З'їзд обрав Центральний Комітет РСДРП, а офіційним друкованим органом партії оголосив «Робітничу газету».

— Фелікс обіцяв ще дати книжок, зокрема Олександра Герцена та Валентина Плеханова.

* * *

Тобольськ зустрів нового поселенця в'їдливою плітюю. Грабовський зніс свою скриньку з пароплава, витяг з неї калоші, а її віддав у камеру схову, залишивши при собі невеличкий пакунок. Виглянув з тісної пристані надвір і засмутився: за густою мжичкою не побачив не тільки міста, але й дебаркадерів, які щойно поминав, підпливаючи до пристані. І від того згадки про своє майже тримісячне перебування в Іркутську, про дружні зустрічі й розмови з Станіславом Хлусевичем та Зіновієм Вознесенським, про кількаразове відвідання іркутського музею, знайомство там з політичним засланим Михайлом Овчинниковим, якого люди любовно називають дідусем сибірської археології, про читання книжок, взятих у цих щедрих людей, стали ще дорожчими, милішими й теплішими.

Так, так, між добрими людьми в Іркутську він почував себе наче в раю, зміцнів серцем та душею. І зараз шкодує, що генерал-губернатор Горемикін не дозволив йому залишитися там. Як складеться життя тут? Чи знайдуться нові приятелі? Хто вони? Як живуть Костюріни?

Просидівши з годину в пристані, доки припинився дощ, Грабовський рушив до міста, яке ледве виказувало свої невиразні й непривітні обриси. Ні, тут довго він не проживе, не зможе прожити: серце й легені не витримають. Зрештою, Тобольськ, судячи з усіх даних про нього, з якими встиг ознайомитися, не набагато переважає Якутськ. У минулому столітті, в часи свого найбуйнішого розквіту, розповідав дідусь сибірської археології, Тобольськ був головним містом, столицею величезної Сибірської губернії, яка сягала від Уралу аж до берегів Тихого океану. Був, а потім, як кажуть, загув, обернувся на провінційне містечко, подібне до Охтирки, хоч у ньому й сидять губернатор та начальник жандармського управління...

Ступав по дерев'яному тротуару і за думками не помічав того, як з прощилин між дошками аж у лице сичали брудні цівки, як мілкі калоші наповнялися бурою водою.

Згодом припристанна вулиця круто повернула, і блаженський тротуар зник під водою широченної баюри, котрій, здавалось, не було кінця й краю. І чомусь згадалася та, яку описав Гоголь у «Вечорах на хуторі біля Диканьки». Стояв і розгублено озирає баюру, не знаючи, що далі робити.

Нарешті побачив, як з другого боку до неї підійшов юнак і, піднявши поли пальта вище колін, привітно посміхнувся йому, мить постояв і рушив назустріч. На березі тупнув ногами, струсив з високих халяв болотисті п'ятки.

— Скажіть, будьте ласкаві, чи не знаєте, де живе Ганна Олександрівна Себякіна? — спитав Грабовський.

Хлопець ще раз тихо посміхнувся, уже ніби по-змовницькому.

— А ви, мабуть, Павло Арсенович? — запитав, замість відповіді.

— Я.

— От і добре, що мені першому пощастило зустріти вас.

У мові білявого юнака з широкими плечима відлунувала щира і неприхована радість. Химера, та й годі. Першому пощастило зустріти...

— Не розумію, — закліпав віями Грабовський.

— Зараз зрозумієте. І Ганна Олександрівна, і ми, її квартиранти, давно з нетерпінням чекаємо вас, а ви чомусь забарились у тому Іркутську, немовби знайшли там щастя. Півтора місяця тому Віктор Федорович Костюрін найняв вам у будинку Себякіної кімнату, уже двічі навідувався пристав, попитував, чи ще не прибули, бо, мовляв, давно повинні б приїхати.

— А ви знаєте Віктора Федоровича? — спитав спантелений Грабовський.

— Знаю. У Тобольську всі одне одного знають, тим паче Костюріних — видавців «Сибирського листка». Давайте переберемось з цієї вулиці, що називається Нікольською, на Кузнечну, а звідти додому рукою вже подати.

Дорогою юнак розповідав про себе. Звати його Миколою Накоряковим. Навчався в четвертому класі місцевої духовної семінарії, та вигнали за читання й розповсюдження недозвolenної царськими посіпаками літератури.

— Цікаво, — вставив Грабовський, пильно придивляючись до нового знайомого. — Мене колись також вигнали з Харківської духовної семінарії, але не з четвертого, а з другого класу.

— Ще з другого? — здивувався Накоряков. — Рано.

— Ранувато, звичайно, однак нас не питають. Після того вигнання я мав перше заслання — в рідне село.

— А я готуюся скласти екзамен на атестат зрілості і живу на заробітки за приватні уроки.

— Хочете допомогти?

— Бог з вами, Павле Арсеновичу. Я не надягну ризи, якби мені навіть загрожували плахою. Не те мене цікавить, не те вабить. Страх не люблю безжурного попівського життя. Шукаю великої народної правди, мрію про соціальну революцію... От ми і прийшли.

Попереду виднілося заросле густим споришем широке подвір'я, а посеред нього стояв двоповерховий зрубний будинок. При ньому ні паркану, ні воріт, ні хвіртки. Видно, тут бракує чоловічих майстрових рук.

Накоряков поторгав парадні двері, вони були замкнуті.

— Значить, наша хазяйка на службі, — сказав заклопотано.

— Ганна Олександрівна служить?

— Завідує публічною бібліотекою. Вона, — розповідав Микола, — належить до числа активних, передових жінок. За зв'язки з народниками років двадцять тому була заслана з Московської губернії сюди. Разом з нею приїхала в Тобольськ її мати і купила цей будинок, та згодом померла, залишивши його у спадок дочці. Ганна Олександрівна, щоб не жити в самотині, віддає чотири кімнати різним наймам, беручи за те невеличку плату. Чоловік нашої господині був народовольцем, сидів у тюрмі кілька років, де й помер від сухот. Ганна Олександрівна, мабуть, дуже любила його, бо вдруге заміж не виходила, хоча женихи траплялися.

Через чорний хід вийшли на другий поверх і потрапили до маленької кімнатки, в якій попід стінами тулилися старі громіздка конторка з книгами біля вузького вікна, шкільна чорна дошка, канапа, що, далекі, правила за ліжко, та один стілець. Усе це нагадувало Грабовському ту кімнатку баби Архипихи, в якій він жив, будучи учнем Харківської семінарії, з котрої й був заарештований приставом. Для цілковитої тотожності бракувало тільки вищоговганого ослона з діркою на кінці для куделі та затканої ганчіркою шибки у вікні.

— Отак живу, — показував свою убогу господу Накоряков і ніби просив вибачити за тісноту. — Можна було б наптити щось просторіше, однак, як кажуть, гроші

кусаються. Власне, поки що мене й це задовольняє, тим паче, що Ганна Олександрівна не гнівається, коли до мене приходять учні.

— Скільки маєте учнів? — поцікавився Грабовський.

— Чотири, — відповів юнак. — Усі з третього класу і один на одного схожі — тупі, мов колунні. У них, власне, і батьки такі — сумнівної гільдії купчики, яких у Тобольську чимало.

— Важко вчити?

— Нелегко, але мушу тягнути лямку, доки складу екзамени на атестат зрілості. Репетиторство тут оплачується дешево — по шість карбованців на місяць за кожного митрофанушку. Ви також думаете набирати учнів?

Взагалі Грабовський, навчений арештами й тюрмами, при першому знайомстві з людьми поведився стримано, не викладав усе, що мав на серці. Але цього разу було інакше, Микола Накоряков зразу так припав йому до душі, що він не міг приховувати власних таємниць.

— Треба набирати, — сказав. — Бо я, щоб переїхати з Якутська сюди, наробив чимало позичок, потрібно ж розрахуватися з людьми.

— Я знаю, що Ганна Олександрівна та Віктор Федорович, сподіваючись вашого приїзду, вже напитують для вас митрофанушок. А поки придбаєте власну дошку, можете користуватися моєю.

4

Під вечір прийшла додому Себякіна — жінка повнотіла, але жвава й клопітка. Їй сягало за п'ятдесят років. Для свого віку була ще моложавою. Її вік видавали хіба що глибокі зморшки на чолі та під очима і густа сивина в косах. У рішучих, енергійних рухах господині відчувалася діяльність, кипуча натура.

Грабовського зустріла Себякіна з виразно підкресленою прихильністю.

— Що ж це ви, Павле Арсеновичу, так затрималися? — підійшла до нього майже впритул. — Скоро й навігація на сибірських річках припиниться. Ми, правду кажучи, вже й перестали чекати вас. Ну добре, що приїхали.

Вона завела нового квартиранта до світлої кімнати з двома вікнами і трохи схожої на ту, яку займав у будинку Габишевих у Якутську. Підлога вифарбована, стіл, два

стілці, зовсім нові, ще пахнуть сосною, ліжко застелене рожевою ковдрою.

— Тут жила моя покійна мати, — розповідала, озирюючи білі стіни й стелю, — а тепер житимете і працюватимете ви, якщо залишитесь у мене. Грубка гріє гарно, кватирки відчиняються. Подобається? Кажіть відверто, я не люблю вишуканих інтелігентських лестощів.

— Подобається, — широко відповів Грабовський.

— От і гаразд. Хочете після дороги спочити чи, може, познайомитесь з іншими мешканцями мого будинку? Мабуть, уже всі зійшлися. Вечоріє.

— Спершу познайомлюсь.

— Ходім.

Коли зайшли до просторої зали, обставленої старими фікусами й рододендронами, на круглому, майстерно полірованому столі вже парували до блиску начищений самовар, а довкола нього сиділи три чоловіки та одна дівчина. Перед кожним стояли склянки з ложечками, цукорниці різних розкольорок і розмірів та скибочки хліба або купки темних сухариків.

Ганна Олександрівна обвела всіх теплим поглядом і почала:

— До нас, друзі, як самі бачите, нарешті прибув Павло Арсенович. Ми багато вже й не раз говорили про нього, розповідав нам також Віктор Федорович Костюрін, потім розказуватиме й він сам, а зараз я хочу познайомити його з вами. Миколу Никандровича, якого ми, завдяки його вісімнадцяти рокам, називаємо просто Колею, — показала вона на Накорякова, що сидів ліворуч неї, — ви, Павле Арсеновичу, уже знаєте. Поруч нього бачите відставного штабс-капітана Садкова. Повний дворянин, колишній гвардієць, до того ж талановитий актор — грає найважливіші ролі в опері Островського в аматорській трупі при тобольській нашої аудиторії. Сподіваюсь, незабаром побачите його на нашій не надто фешенебельній сцені.

Вислухавши свою прихильну атестацію, за Накоряковим підвівся дебелий чоловік, здійняв з лисої голови чорний кашкет з червоним околишем, театральні розкланявся на всі боки і на знак всезагальної приязні міцно потис обидві свої руки.

— А то далі, — показала господиня на кремезного чоловіка з пишними рудими вусами, — пан Левандовський, засланий поляк, справжній шляхтич, чудовий майстер

хутряних справ, творець неперевершених чучел звірів та птахів. Кумир місцевих дівчат і молодичь.

Левандовський розкланювався ще ввічливіше, ніж штабс-капітан. Навіть додав:

— Бардзо дзенькую слічній господарці.

Ганна Олександрівна підступилася до дівчини, яка не зводила очей з Грабовського.

— А оце наша красуня Анастасія Лук'янова. Захоплюється медициною й художньою літературою. Також заслана сюди. Служить масажисткою при місцевій лікарні, має приватну практику того ж фаху.

Грабовський глянув на Лук'янову. Вона справді була гарненькою, аж пашіла здоров'ям та молодечою силою. Особливо міцними видавалися в неї руки. Масажистка.

— А тепер, любі мої, почнемо наше чаювання, — закінчила Себякіна і встигла вправити Грабовського, підсунула до нього склянку. — Маєте знати, Павле Арсеновичу, що таке чаєпиття відбувається щовечора, причому кожен з нас, окрім гостей, які бувають частенько, приходить до столу на визначене йому місце зі своїм посудом та провізією.

Вона налила Грабовському окропу, крапнула заварки.

— Ви любите дуже солодкий?

— Середній.

Усипала в його склянку дві ложечки цукру. Те ж саме зробила для себе. Після неї до самовара простягнули свої склянки та чашки інші.

Квартиранти Себякіної за чаюванням та розмовами просиділи довгенько, а коли почали розходитися по своїх кімнатах, Грабовський також підвівся.

— Зачекайте, Павле Арсеновичу, — попросила його господиня. — Треба поговорити відносно роботи.

Вона похалпки прибрала зі столу, прикрутила лампу, знову сіла на свій стілець і повела далі:

— Для вас я напирала двох учнів. Справжнісінькі бельбаси, але кращих поки що нема, кращі не потребують репетиторів. Якщо ваша згода, то потрібно братися за діло, бо обидва вони переведені до четвертого класу, маючи незадовільні оцінки з російської мови та арифметики. Як гадаєте?

— Спасибі за турботи. Завтра візьмуся.

— Є ще цікава й вигідна перспектива.

— Яка?

— Позавчора до мене в бібліотеку приходив молодий

купець Новицький. Також шукав учителя особисто для себе. Він уміє читати й писати, але хоче навчитися більшого. Сам вигадав щось подібне до сократівського методу навчання: тричі на тиждень учитель за чаєм має розповідати йому про різні людські знання, особливо ж гуманітарні. За те він платитиме щомісяця двадцять карбованців.

— Аж двадцять?

— Сам таку суму назвав. Видно, тягнеться до науки, допитливий, вдумливий.

— Цікаво! — пожвавішав Грабовський. — Купчик прагне знання. Дивина, та й годі.

— Не схожий на інших. І хоче гарного, високоосвіченого вчителя. Як ви дивитеся на таку пропозицію?

— Новицький далеко мешкає від вас? У мене з ногами не зовсім гаразд. Важенько ходити.

— Він обіцяв привозити й одвозити вчителя.

— Добре.

— До речі, у Новицького вчителює також наш Коля, підтягує його сина — учня другого класу гімназії.

— То хай би Микола Никандрович учив і батька.

— Він ще молодий. Новицький шукає вчителя солідного, старшого за себе. Йому соромно вчитися вкупі з сином. Тому й не шкодує грошей.

— Спробую.

* * *

Вийшли Грабовський та Накоряков з подвір'я Себякіної в пообідню пору, коли надворі після вчорашнього заливного дощу трохи просохло. Прямували на пристань по багаж. Бралися під гору поміж старими вербами, які вже губили своє побагряніле листя.

— Оцей узвіз, — розповідав юнак, — називається Нікольським і продовжується вулицею під тією ж назвою. Влітку за доброї погоди він на диво мальовничий, не намилишся. А он бачите мости? — показав удалину, що мріла над туманним обрієм.

— Бачу. Немовби в повітрі висять.

— То вони прокладені над глибочезними яругами. Правда, гарно?

— Ніби в казці.

Як вийшли на вершину Нікольського узвозу, перед ними неначе з-під землі виринув занедбаний густий сад, схожий на гай, а посеред нього височів пам'ятник Єрмаку.

— Такий самий бачив я в Іркутську, — сказав Грабовський. — Сибірські міста, видно, живуть культом Єрмака. Не знаєте чому?

— Не знаю, — відповів Накоряков. — Мене більше цікавить сучасність, ніж далека минувшина.

Сівши на лаву коло пам'ятника, довго милувалися безмежним розводдям Іртиша й Тоболу, безкраїми лісами й луками. Павло Арсенович, зворушений тією красою, почув, як йому легшало й теплішало на серці.

— Навіть у цьому суворому краю вигнання й неволі природа уміє буйно святкувати свою недосяжну вроду, — замріяно відзначив він. — Ех, природо, природо, яка ти багата та гарна. І загадкова. Коли людина розгадає тебе? Розгадає і поверне собі на добро.

З саду рушили широкою, але багнистою площею. Тут ступати було важко: ноги вгрузали глибоко і волочили за собою цілі скруті болота.

— Вона помпезно іменується, — сказав Накоряков, — Архієрейською, однак така темна, непривітна й брудна, як і вся релігія. Через неї ми вийдемо на вулицю Іллінську, де міститься редакція «Сибирского листка».

У будинку редакції мешкали також видавець та редактор газети Марія Миколаївна та Віктор Федорович Костюріні.

— Нарешті! — обое сплеснули руками. — А ми, Павле Арсеновичу, тільки сьогодні отримали вашого листа з Іркутська. Сідайте.

Грабовський поцілував руку Марії Миколаївни, а Віктора Федоровича обняв по-чоловічому — навхрест і розмашисто. Костюрін поручкався з Накоряковим і зразу ж перекинув схвильований погляд на Грабовського.

— Розповідайте, друже, чи ще багато залишилось у Якутську наших спільних знайомих.

— Майже нікого. Віташевські, Зубрилов виїхали торік. Напровесні покинули місто Якуцевичі, невдовзі після мене — Гаврилови.

— То, може, й на краще, — відзначив Віктор Федорович. — Значить, з Іркутськом у вас нічого не вийшло?

— Горемикін не дозволив.

— Не горюйте. Може, вам дещо сподобається і в Тобольську. Тут є гарні місця, є й непогані люди. Поволі звикнете, а то й полюбите. Спробуємо підшукати для вас якесь діло. Спершу зробимо ось що. В інших містах уже давно відзначено століття Пушкіна, а тоболяки, як і в

усьому, запізналися. І нема нічого дивного — провінція, закуток, ведмежий барліг. Лише наступного тижня наша так звана Народна аудиторія збирається влаштувати ювілейний вечір, присвячений поетові. Думаю, було б добре, якби до того вечора наша газета вмістила статтю про ювіляра. І щоб ту статтю написали ви. Ну?

— Напишу з задоволенням.

Костюріна уже клопоталася біля столу. Грабовський зауважив те і простяг руку до свого крисатого капелюха.

— Не турбуйтеся, Маріє Миколаївно, — попросив. — Спасибі. Нам ніколи.

— Оце так гості, — здивувалася хазяйка. — Ще й порога не переступили, а вже тікають.

Грабовський виправдовувався:

— Мусимо йти на пристань за моєю скринькою.

У розмову втрутився Віктор Федорович:

— Не вигадуйте, хлопці, казна-що. Зараз скуштуємо смаженої рибки, вип'ємо молока, а потім підете. Встигнете, як кажуть у нас в Одесі, з козами на торг.

5

Крім публічної, якою завідувала Себякіна, у Тобольську існувало ще кілька платних бібліотек приватного характеру. Ту, до котрої зараз ішов Грабовський, йому не раз розхвалювала Ганна Олександрівна.

— Наша, — говорила вона, — є публічною, доступною для всіх, хто любить читати. За нашими книжковими фондами пильно наглядає всіляке начальство, вилучає з них те, що не сподобалось цензурі. Та ж, про яку кажу, користується, так би мовити, автономією. У ній можна знайти дещо й недозволене. Сходіть подивіться. Не будете каятися. Туди деякі з моїх постояльців, зокрема Накоряков і Лук'янова, часто заглядають.

Нарешті вибрався. Приватна бібліотека, створена колись засланими до Тобольська декабристами, а потім доповнена засланнями-народниками, тепер належала якомусь відставному чиновникові і знаходилась за шість дворів від чоловічої гімназії у невеликому дерев'яному будиночку. Вона ніобнесеному високим парканом зеленого кольору. Вона нічим не привертала до себе уваги стороннього ока, наче навмисно приховалася від зовнішнього світу.

Читальня бібліотеки дихала теплом, хоча їй явно бракувало світла. З книгозбірні, розташованої за дощатою

Майже рік просиділа Анастасія в одиночній камері Бутирської тюрми. Щоденні виклики до слідчих, допити, погрози, залякування. Важко й зараз згадувати. Але конкретних матеріалів для найжорстокішого покарання змовників судовики не мали — замах не здійснився. Тому вирок був простий: за належність до терористичного гуртка вислати її з Москви до Тобольська на п'ять років під гласний нагляд поліції без права виїзду в центральні міста Росії. І вислали. Правда, тобольські політичні засланці прийняли її прихильно, допомогли знайти заробіток, підсобляли матеріально.

— Так я вже доживаю четвертий рік тут, — закінчила дівчина, загортаючись від дощуклого вітру вовняною хусткою. Пересмикнула плечима, підняла пухнастий заячий комір.

— А як же склалася доля інших гуртківців, зокрема Малиновського? — подав голос Грабовський, що досі мовчки слухав.

— Вони також заслані в усілякі ведмежі кутки, ще гірші ніж Тобольськ. Про одного Сашка я чувала. Це цікавий, винятково беручий, розумний і діяльний юнак. Виступав на суді, мов справжній трибун. Недавно він докінчив університет у Харкові, пише, друкується в пресі під псевдонімом Богданов. Влітку надіслав мені першу свою книжку «Основні елементи історичного погляду на природу». Гарна книжка, хоча в ній я не все зрозуміла. Сашко, мабуть, піде далеко. Але може й збитися з дороги, бо має хистку й мінливу натуру, а до того ж страшенно захоплюється всілякими новаціями, часто й сумнівними.

Непомітно поминули духовну семінарію, над якою височіли кілька розкішно позолочених церковних бань, увінчаних хрестами.

— У такій колись я вчився, — показав Грабовський на семінарію.

— Скінчили?

— Ні, був виключений з другого класу.

Анастасія несподівано спинилася перед нічим непримітним одноповерховим дерев'яним будинком і шанобливо схилила голову.

— У цьому будинку, — сказала, — якийсь час мешкав Петро Павлович Єршов.

— Автор казки «Горбоконик»? — здивувався Грабовський.

— Так. Він, по суті, тоболяк, учився в тутешній чоловічій гімназії, а потім, після закінчення Петербурзького університету, вчителював у ній, викладав російську словесність, був директором, створив учнівський театр, сам брав участь у ньому. Розповідають старожили, Петро Павлович був прекрасним педагогом.

— Про педагогічні здібності Єршова я не знаю, — вставив Грабовський, — а перед його мистецьким обдаруванням готовий зняти шапку. «Горбоконик» — пречудова річ, особливо для юних читачів.

— Тобольці й досі переповідають, що Петро Павлович, пішовши у відставку, останні роки жив у страшенних злиднях, не мав навіть власного кутка, комірничував у чужих людей. Після смерті поета-педагога в його конторці знайдено всього одну мідну п'ятикопійкову монету.

Павла Арсеновича приємно вразила обізнаність дівчини. Він узяв її під руку.

— Я бачу, ви вже гарно знаєте не тільки сучасне, а й минуле Тобольська.

— Трохи, — зашарілася вона. — Тут кожне одне одного знає, до третього-четвертого коліна. Тоболяки люблять розповідати також про іншого їхнього знаменитого земляка, — композитора Олександра Олександровича Аляб'єва, який тут жив, працював, створив багато маршів, пісень, романсів, в тому числі і славнозвісного «Солов'я».

Анастасія раптово перевела мову на інше: вона вже другий рік — розкривала своє найінтимніше — не має спокою від одного значного чиновника губернської управи, який нав'язується до неї зі своїм коханням. Дійшло до того, що він став переслідувати її. Обіцяє покинути родину, одружитися з нею. А вона не хоче посиротити дітей. Та й не подобається їй той чиновник. Старий, лисий, кирпатий, губи обвислі, очі жаб'ячі.

* * *

Микола Накоряков зайшов якийсь стривожений і розгублений. Сяйнув засмученими очима по книжках на столі і заговорив майже надривно:

— Що ж ви наробили, Павле Арсеновичу?

— А що, Колю?

— Ну покинули ж вчителювання у Новицького.

— А-а-а.

— Він зараз місця не знаходить собі, лютиться.

— А ви ж звідкіля знаєте те?

— Сам мені говорив. Я йому, каже, щедро платив, всілякі подарунки робив, привозив-одвозив, а він, бачите, не хоче вчити мене, занедужав. Щось тут, очевидно, не те...

Грабовський пройшовся по кімнаті, потер чоло.
— Вам, Колю, можу чистісіньку правду сказати. Бесіди за чаєм у Новицького мене спершу захоплювали, але вже тоді мені не подобалась запобігливість купчика, його силкування задобрити мене, вишукано почастивати, в тому числі й спиртним, якого я просто не терплю. Щосуботи надсилав він своїм кучером всіляку солонину, ікру, мед, коньяк. Це почало доїмати, образжати мою людську гідність, і я вирішив припинити, порвати з Новицьким усякі стосунки.

— Він же вами, вашими бесідами вельми задоволений. Я йому, каже, за три місяці сплатив шістдесят карбованців, а від нього порозумнішав на цілу тисячу, дізнався, що таке політична економія і звідки в капіталу ростуть ноги.

— То й добре, що дізнався. Якщо ви, Колю, не будете проти, я ще раз сходжу до Новицького і замість себе в учителі йому порекомендую вас.

Накоряков покрутив головою:

— Не захоче.

— Я рекомендуватиму так, щоб схотів.

— А може, ви якось здолаєте свою неприязнь і продовжуватимете вчити його?

— Ні,— рішуче одрубав Грабовський.— Крім того, Віктор Федорович пропонує мені коректорську роботу в «Сибирском листке».

— Скільки ж матимете там?

— П'ятнадцять карбованців на місяць.

— Мало.

— Справді малувато. А ви Чуйка не знаєте?

— Гурія Левковича? Трохи знаю. Політичний заступник, колишній народник. Цікавий дядько. Часто тягне руку за революційну молодь, іноді буває на наших сходках. А нащо він вам?

— Чуйко пропонує мені посаду секретаря комісії його відділу по вивченню стану тваринництва в губернії.

— Ідіть, Павле, Арсеновичу,— палко підхопив Накоряков.— Кидайте респекторство. Ідіть. То ж майже наукова робота. Тим паче під орудою Чуйка, якого тут приязно називають запорозьким козаком. Ще раз кажу — ідіть.

— Спасибі за раду. Мабуть, піду.

* * *

Грабовський затримався в бібліотеці і додому вертав уже смерком. В коридорі блимала лампадка. Пахло картоплею, що лежала купою. Двері до залу були відхилені, і звідтіля долинала галаслива співка. Вирізнявся молодечий і запальний голос Миколи Накорякова:

— Нинішній «Сибирський листок» зразу весь розхапав. Я забрав останні три примірники. Такого з цією газетою ще не було. Іноді її невеликий тираж валявся в кіосках по два-три дні, а цей розійшовся за кільканадцять хвилин. І не випадково. Ви послухайте, що тут і як написано.— Далі читав: — «Чим же був великий Пушкін? За що ми шануємо його пам'ять? Відповім коротко: Пушкін був нашим найбільшим поетом, найгеніальнішим творцем на ниві рідного слова,— творцем, який склав славу і гордість Росії. Тільки Пушкін створив літературу істинно російську, літературу в повному розумінні цього слова».

Грабовський здогадався, що Микола цитував його статтю про Пушкіна, опубліковану в сьогоднішньому номері часопису Віктора Костюріна. Він ознайомився з цим номером у бібліотеці.

— Щось таке, здається, я вже читав про Пушкіна,— намагався збити юнакове захоплення штабс-капітан Садков.— Не нове. Ні, ні, таки не нове.

— Не нове? — перехопив його Накоряков.— Ви послухайте, послухайте, добродію.

Він, видно, пропустив ті рядки, де йшлося про Пушкінових попередників, і цитував наступні:

— «Рідний ґрунт, рідна стихія відчувалися в кожному рядку Пушкіна. Чи писав він казки — перед вами відкривався знайомий світ народної старовини і народних переказів; ви відчували, що довкола вас живе і дихає щось вам рідне, всюди чується «руський дух», всюди «Руссю пахне». Чи бринькав він на лірі, то не було олімпійське пустодзвонне бринькання наших одописців,— ні, лірика Пушкіна торкала в нас усі кращі струни серця, будила в ньому світлі людські почуття, мрією кликала вас до неба, а погляд звертала на жахливі аномалії життя, скорблячи і плачучи над людськими стражданнями. Пушкін не був політичним борцем і не міг бути ним за натурою, але він був передовою людиною свого часу, за своїм суспільним ідеалом він стояв далеко вище свого століття, поряд з найгіднішими людьми майбутнього... Пушкін не був байдужим споглядачем су-

спільних зол свого часу; ні, він задихався в тяжкій атмосфері аракчєєвщини та кріпосництва, протестував і обурювався». Не нове?! — спалахнув Микола з новою силою, шарудячи газетою. — Де ви подібне читали, добродію штабс-капітан? Скажіть! — напосідав.

Капітан мовчав, лише невдоволено сопів. Обізвалася й Ганна Олександрівна. Говорила спокійно, розважливо.

— Не нервуй, Колю. Нерви не побільшують сили й переконливості в дискусії. Шановний штабс-капітан, мабуть, таки не має рації. Стаття Павла Арсеновича по-справжньому свіжа й цікава, багата новими думками і смілива. Ви, пане Садков, не звернули уваги на одну істотну й характерну деталь. Автор протиставляє Пушкіна його сучасникам — одописцям, хоча відомо, що Олександр Сергійович іноді писав щось подібне до од. Таким протиставленням Грабовський висловлює і своє творче кредо, гнівно протестує проти теперішніх всіляких борзописців. Згадуючи аракчєєвщину та інші потворні явища часів Пушкіна, Павло Арсенович тим натякає на нашу сучасність, її страшні економічні й політичні аномалії. А це становить особливу цінність статті для сучасного допитливого, здатного до соціологічного аналізу читача.

— Влучно підібрав слово, щоб спантеличити цензуру, — вставила Анастасія. — Мені здається, що, уславлюючи суспільний, громадянський пафос поезії Пушкіна, Павло Арсенович тим таврує захоплення деяких нинішніх письменників декадансом.

— Безумовно! — докинув Накоряков.

Грабовський не сподівався, що його стаття викличе широкий інтерес серед тобольців, гарячі сперечання, що її підтекст, ідейний намір автора вірно зрозуміє більшість його співмешканців. І зараз радів. Перший публічний виступ на новому місці заслання приніс йому справжню втіху. Можливо, він і помилявся, раніш осудливо дивлячись на Тобольськ, тобольську громаду. Вона, тобольська громада, очевидно, заслуговує поваги: адже серед неї колись жило немало політичних засланих — кращих синів і дочок Росії, Польщі, України, Білорусії, Грузії та інших частин неосяжної імперії. Треба пильніше дивлятися до тобольців, не ізолюватися від них.

Настала тиша, і Грабовський рушив до залу. Назустріч йому зробив крок Накоряков.

— А ми, Павле Арсеновичу, читаємо вашу статтю «До

Пушкінського вечора в Народній аудиторії», — похвалився, показуючи газету.

— Файна штука, прошу пана, — вихопився Левандовський. — А все ж мам до неї одне упоминення. Одне-однісіньке, але істотне.

— Яке?

— Чому пан пісаж, розповідаючи про Пушкіна, не згадав, що Олександр Сергійович приятелював з Адамом Міцкевичем? То, перепрошую, недобре. Істина!

— Не було місця, — виправдувався Грабовський, злегка посміхаючись. — Газета, знаєте, не гума...

— Не добже, — стояв на своєму шляхтич. — Адам Міцкевич, панове, — європейська величина, він репрезентував усе жицє літерацьке Польщі першої половини цього століття.

У голосі Левандовського відлунувало почуття кривди. Грабовський посерйознішав.

— Я гарно знаю, пане Левандовський, що Адам Міцкевич є одним з найбільших поетів слов'янського світу, що він дружив з Пушкіним, люблю його, але повірте мені, що не було місця. І якщо я чимсь зачепив ваш національний гонор, прошу вибачити.

— Згода, — заспокоївся шляхтич. — Покуй і пшиязнй. Але за умови, — додав також, усміхаючись, — що такий ладний артикул, як про Пушкіна, ви напишете також про нашого Адама, альбо еще й лепший.

— Постараюсь, який вийде.

— Мусить вийти, пся крєв.

— Вашими устами, пане Левандовський, мальвазію пити.

6

Переглядаючи «Літературно-науковий вісник» за минулий рік, що нарешті прийшов до Тобольська, Грабовський натрапив на замітку Івана Франка про народників та марксистів, уважно прочитав її і здивувався. Потім довго думав про неї і на службі, коли випадала вільна хвилина, і вдома, та все більше й більше сердився. Відверто кажучи, якби ознайомився з тією плутаною статтею десь півроку тому, скажімо, в Якутії, то, може б, сприйняв її не так гостро й болісно, але після всього пережитого за цей час, а надто після читання в Іркутську книжок, привезених інженером Зіновієм Вознесенським від Кона, він сам помітно змінився, ніби виріс, помудрішав: Тепер повертатися до колишніх

своїх народницьких симпатій уже не може і не повернеться. Назад тільки раки лазять, а люди повинні рухатися вперед.

Зрештою, для «Літературно-наукового вісника» з його невиробленою, нерідко консервативною ідеологією, ця стаття є закономірною, однак Франкові, на високий літературний та науковий авторитет якого орієнтується передова інтелігенція, особливо ж молодь, простити її не можна. Ніяк не можна. Іван Якович, цей проникливий мислитель, видно, не розуміє теперішньої суспільної ситуації в Росії та на Україні. Справді, вихвалити Миколу Васильовича Левитського, цього пропагандиста й організатора землеробських кооперативів-артілей серед селян Херсонської губернії, загалом усе сучасне ліберальне народництво (а автор саме це й робить), то означає дезорієнтувати громадськість, лити воду на лотоки самодержавної реакції. Така роль Франкові, ясно, не пасує, тим паче, що він уже докладав рук до пропаганди вчення Маркса й Енгельса, перекладав і ширив їхні праці. Чоловік ніби повернувся назад. Це вже страшно, дуже небезпечно.

Пощо запаморочувати голови читачів? Автор твердить, що один Левитський робить головне національне діло на Україні своїми спілками. Це чистісіньке непорозуміння. З боку практичного ті спілки, про котрі розголосив скрізь сам Левитський, не що інше, як фікція; селянам треба грошей, а банк не позичає, поки кілька їх не назвуться спілниками. От вони й пишуть умову про те, що нібито є спілниками, а, діставши позику, зразу розсипаються, бо ніякої спілки насправді й не було. До того ж гуртуються в спілки здебільшого заможні селяни, і саме вони дужче тримаються спілки, дедалі виразніше і помітніше відрізняються від убогого селянства, помагаючи його прогресивному пролетаризуванню.

Спілки Левитського, таким чином, то організація сільського куркульства для визискування та скорішої пролетаризації зіпхнутої на цю стежку умовами «народного виробництва» частини селянства. Інакше: Левитський фактично робить ту ж справу, яку, на його дурну думку, хотять робити марксист, тобто: пролетаризує масу селянства на користь куркульської меншості.

Зовсім недоречно і несправедливо Франко рекламує псевдонародництво, а тим і принижує марксистів. Сучасного марксизму чоловік, видно, не розуміє. Тепер все, що тільки є в Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму, вважайте — під окликом, і треба добре

знати, чого ці люди хочуть. Тоді як сучасні псевдонародники намагаються живосилом нав'язати усім народностям Російської імперії допотопні форми життя, вважаючи їх найвищими від усяких європейських поступів, марксист вимагають насамперед політичної волі та незалежності окремих народів, бо реальні умови поступу того потребують.

Суспільне життя, Іване Яковичу, — штука складна, суперечлива, а головне — рухлива, у ньому, його безперервній динаміці, визначальних тенденціях потрібно розбиратися. Для того, щоб не блукати манівцями, правильно відчувати пульс історичного процесу, не дезорієнтувати читачів, а показувати їм шляхи в майбуття. Ці шляхи зараз освітлюють марксист, ліберальні ж народники, в тому числі й так звані спілки Левитського, відіграють консервативну, реакційну роль...

* * *

Накоряков забіг до кімнати з таким захватним розгоном, паче тікав від когось. Завжди тактовний, ввічливий, аж сором'язливий, юнак цього разу навіть у двері не постукав, не вичекав відповіді й дозволу хазяїна. Був на диво збуджений, упрілий, захеканий. У руках тримав великі чорні валіжки, а на крутому плечі вовнистий дублений кожух та хутряну шапку й рукавиці.

— Павле Арсеновичу! — випалив, задихаючись. — Збирайтеся!

— Куди? — не зрозумів Грабовський.

— До Олексія Івановича Степанова у село Завальну. Я ж вам позавчора говорив. Гайда.

Грабовський підійшов до замурованого морозом вікна, хукнув на сіру кригу і зіщулився.

— Але ж, Колю, надворі люта холоднеча, далєбі, за сорок градусів сягає. Як же дістанемося до тієї Завальної?

Страшно й уявити.

— Завальна звідси недалеко, — наполягав хлопець.

— Може, відкладемо нашу поїздку до весни?

— Ніяк не можна, — почав умовляти Накоряков. — Олексій Іванович дуже просив. Казав, у нього сьогодні буде киргизький акин, якого недавно приправили в Тобольськ на каторгу. Надіслав свого сина-семинариста Василя, підводу. Жеребці добрі, сани теплі. За півгодини будемо в селі. Ось і одяг та взуття. Беріть.

Далі відмовлятися не міг, бо Миколині доводи видавалися вагомими. Взувся, одягнувся й вийшов надвір. Сани

були залубні, глибокі й гарно втеплені, а коні гнідої масті сладкі, вистояні, жирували на місці. Зразу рвонули вскач, збиваючи копитами снігову заметіль і подзвонюючи перемерзлими орчиками. Поля, ліси миготіли сліпучим переблиском, наганяли Грабовському спогад про його переїзд з Мархіно до Бордонського наслегу. Ех, Якутія, Якутія, убога Байбалова юрта. Багато здоров'я ви взяли, багато мук спричинили, але немало і добра дали. Кристалізація поетичного голосу, «Пролісок», «Твори Івана Сурика», «З чужого поля», «З півночі», «Доля», «Кобза», незабутня Ольга Зернова...

Цікаво — що там за чоловік, отой Олексій Іванович Степанов, котрим так захоплюються пожилці Ганни Олександрівни, особливо молоді, Накоряков та Лук'янова? Анастасія розповідала, що Степанов — звичайнісінький собі селянин, не вміє ні читати, ні писати, займається не хліборобством, а ковальським ремеслом. Дуже допитливий, казали, кмітливий і компанійський. У його господі ніколи не переводяться всілякі зайшли люди. Так кілька років тому потрапили до нього якісь «богоборці», від яких він перейняв їхній протестантський дух і згодом почав зневажати попів, все духовенство, церкву, проклинати весь теперішній суспільний лад.

Про Степанова якимось побитом дізнався нібито Лев Толстой; поговорюють, Олексій Іванович отримав від великого романіста прихильного листа і не може нахвалитися тим листом, ходить, усім розповідає, дає читати, щоб самі впевнилися, а місцевому начальству погрожує страшними карами. Дивак справді, ніби другий Байбал. Шукає правди й справедливості, докопується істини. Як не побачити такого, не познайомитися з ним, не пізнати його? З подібних до Степанова та Байбала, очевидно, виростають якщо й не штурмани, то принаймні рядові учасники майбутньої соціальної бурі. Таких треба знати, на них потрібно впливати, допомагати розвиватися їм, формувати їхню громадянську, політичну свідомість.

А що-то за киргизький акин, який має бути в Степанова? Політичний засланець-каторжник? Чи часом не той Калик Усенбаєв, якого колись знав по іркутській тюрмі? Сміливий і симпатичний був співець. Судовиків не боявся, слідчим не відповідав. Грав на триструнному комузі, мав сильний і мелодійний голос. Пригадується, Усенбаєва погнали на Камчатку. Невже звідти припровадили в Тобольськ? Убив бая і за те понад десять років...

Думки Грабовського скаламутив лютій гавкіт собак, нагадуючи, що вже почалось село. Незабаром коні круто звернули з вуличного набою і заїхали у двір. Посеред широкого подвір'я димилась чубата кузня, а побіля неї стояли дві розламані брички: — мабуть, чекали ремонту.

З кузні вийшов бородатий чоловік років за п'ятдесят у темному брезентовому фартусі, деінде попропалюваному іскрами, та з масивними руками, посмугованими товстими жилами. Виглядав кремезним, ступав поважно, грузько, без поквапу.

— Будьте здорові та дужі, — тиснув руки Грабовському й Накорякову. — Спасибі, що не згордували сірим селюком. Веди, Васю, гостей до ізби, а я зараз умнюсь, переодягнусь і теж зайду.

Ізба Степанових була велика і простора, мов кошара, але загалом затишна. Під стелею виднілися полаті, пристелені смугастою ковдрою і заставлені всіляким шматтям. На передній стіні красувався великий портрет Толстого, оточений маленькими родинними фотографіями. Всі інші стіни голі-голісінькі, поблискують бурою фарбою. І ніде жодної священної ікони. Легко можна здогадатися, що тут не поважають бога, зате люблять книжки: їх кільканадцять висторцувано на дощатій полиці.

Згодом в ізбу зайшов Олексій Іванович, ведучи за собою чоловіка з трохи розкосими очима і з комузом під пахвою. Грабовський здогадався, що то киргизький акин, про якого говорив Микола Накоряков. Він, одягнений у щось схоже на чугаїну, таки скидався на Калика Усенбаєва, мав навіть закурчавлену борідку, але був дещо нижчий і молодший.

— Знайомтесь, Павле Арсеновичу, з моїм другом, — заговорив Степанов.

Прибулець повісив комуз на кілок у стіні і подав руку: — Токтогул Сатилганов.

— Має чудовий голос і прекрасно співає, — докинув Олексій Іванович. — Заспівай, Токо, утіш серце нашого нового друга піснями свого народу. Ну?

— Співати, — не ліс рубати, не камінь колупати, — засміявся Токтогул. — Можна й заспівати, й заграти.

Володів він російською мовою зовсім слабо: в назвах плутав відмінки та особи, а в дієсловах часи, і Степанов іноді виправляв його мовні помилки.

— Я вже трохи навчився в тюрмах говорити, — ніби виправдовувався Сатилганов. — І ще навчуся, маю час...

Заспіваю я вам мою скорботну пісню про те, як мій рід після жорстокого судового вироку випроводжав мене в етапну дорогу — в Сибір на каторгу. Майже третина аулу зібралася. Всі сумували, плакали. Зміст тієї пісні можна передати приблизно так: «Спасибі вам, добрі люди, що прийшли сюди, що поділяєте моє велике горе. І знайте — я не винний. Багатій Керімбай, не відаючи сорому, займає вашу худобу і тим множить свої стада. Ненавидьте його, боріться проти нього, захищайтеся. Ще раз спасибі. Прощайте. Я маю святу надію повернутися і відплатити тим, хто звів на мене чорний наклеп, синам манапа Рискулбека, насамперед його синові — наклепнику Керімбаю».

Сатилганов роздягся, узяв комуз, підладив струни, хвацько бринькнув по них. Довго співав акин. Його соковитий голос то рокотав гнівом, то переходив на молитву, на притишений шепіт, то знову зривався, мов буря, здавалось, аж вікна бриньчали.

Нараз рипнули двері, в них заклубочилось холодне повітря, а з нього висипався гурт молоді — учні гімназії, семінарії, фельдшерської школи, робітники в засмалцьованій одежі. Тихо віталися і всідалися на лаві під стіною.

— Чим, діти, сьогодні займетесь? — поспитав Олексій Іванович.

— Далі читатимемо «Наші незгоди», — відповів Василь.

Старий Степанов перекинув погляд на Грабовського й Сатилганова.

— А вам цікаво буде слухати?

— «Наші незгоди» я читав, — сказав Павло Арсенович. — Але послухати не зашкодить. Можу також розповісти хлопцям про автора тих «Незгод» Плеханова-Бельтова. Цікавий чоловік. До речі, живе він не в Росії, а за кордоном, куди емігрував двадцять років тому.

— А мені час іти, — відгукнувся Сатилганов, — Тюремне начальство, знаєте... — І почав збиратися.

Статтю «Тарас Григорович Шевченко», опубліковану в «Сибирском листке» за 19 березня 1900 року, хвалили Костюріні, хвалили й пожильці Себякіної, особливо ж Анастасія Лук'янова та Микола Накоряков, бачачи в ній якусь подобу до статті про Пушкіна.

— Двом найбільшим поетам Слов'янщини, двом геніям, — сказав Накоряков, — присвячено найщиріше і найпал-

кіше слово. Такі статті трапляються в наш час рідко. Я, Павле Арсеновичу, ще раз сердечно вітаю вас і зичу побільше написати таких, висловити в них свіжі думки про вітчизняне красне письменство.

А Павло Арсенович цього разу був невдоволений своєю роботою. Зрештою, ті, що хвалили статтю, досить поверхово знають український літературний процес, у тому числі й Шевченка, зокрема його стосунки з іншими учасниками того складного процесу. Тому й не змогли критично підійти до статті. Діяли тут, мабуть, також інші причини: Микола Накоряков боготворить свого старшого друга як революціонера, приймає за незаперечну істину все, сказане ним, а Анастасія Лук'янова виявляє всі ознаки закоханості в нього...

Відверто кажучи, зразу після публікації статті і сам Грабовський не помічав її серйозних прогалин. А от тепер, після додаткового ознайомлення з історією української літератури, а надто з творчою біографією Пантелеймона Куліша, з рецензією Франка на Кулішеву збірку «Хутір на езія», прийшов до твердого висновку, що посилені високі оцінки молодим Кулішем молодого Шевченка ніяк не можна, бо ж Пантелеймон Олелькович після смерті Кобзаря і до останніх своїх днів, прикидаючись його найближчим приятелем, заповзято воював проти нього, по суті, намагався переінакшити всю історію українського народу в антишевченківському, в кулішівському дусі, називав великого поета п'яницею, силкувався запламувати «Гайдаки» та інші історичні твори геніального співця.

Не передають всієї історичної істини виникнення слова, наведені в статті про те, що напередодні виникнення Кирило-Мефодіївського братства серед української молоді народилася думка «проповідувати освобождение крестьян посредством христианского и национального просвещения».

Справа, очевидно, стояла набагато складніше. Учасниками Кирило-Мефодіївського товариства були різні люди, вони по-різному дивилися на світ, на шляхи визволення селян з кріпацького ярма. Якщо, скажімо, сам Куліш та його одностудець Костомаров мріяли про таке визволення «посредством христианского и национального просвещения», то Шевченко, нещадно картаючи весь самодержавно-кріпосницький лад, закликав народні маси до знищення того ладу, порвати кайдани і панською злою кров'ю волю окропити. Все це треба мати на увазі, врахувати, говорячи про Тараса Шевченка.

У статті занадто перебільшена культурно-просвітна роль царського генерала Федоровського — голови петербурзького «Благотворчого товариства видання загальнокорисних і дешевих книг». Звичайно, це прізвисько згадано в статті лише задля того, щоб провести її непокаліченою поміж Сціллою та Харібдою невимовної тобольської цензури, але краще б зовсім не згадувати його, бо ж Федоровський, кажуть, виконує в тому товаристві функцію дротяної вуздечки, для того, власне, й поставлений на головування самодержавним троні.

Павлові Арсеновичу зараз сором виїдає очі і колючий піт виступає на чоло: в статті сказано, що Шевченко дожив до реформи, дочекався «великого дня визволення народу від великого рабства». Груба і прикра помилка, яка перекручує важливий історичний факт. Якраз не дочекався поет реформи. Незадовго до смерті він, звертаючись до свого серця, писав:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихати,
Храми, палати муровати,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство прославляти,
Та й більше, бачиться, нічого.

Правда, про все це й тепер так не напишеш, як воно насправді було. Мусиш хитрувати...

Коротше кажучи, стаття не зовсім вдалася. Треба написати ще одну і виправити помилки та недоречності цієї. І здається, є нагода: двадцять шостого лютого наступного року минатиме сорокова річниця від дня смерті Шевченка. Віктор Костюрін обіцяє надрукувати й другу статтю. Треба старанно подумати над тим, як написати її.

І він думає. В його уяві поволі вже окреслюється нова редакція деяких її місць. Наприклад: «Произведения Шевченко, приобретающая все большее и большее влияние на украинскую интеллигенцию, привели к организации в Киеве т. н. «Кирилло-Мефодиевского братства», ставившего главной

задачей своей деятельности уничтожение крепостного права и просвещение народа. К этим стремлениям, всецело исходившим от Шевченко, Костомаров и другие члены братства присоединили еще несколько пунктов в духе московского славянофильства, слишком консервативных и шовинистических»; «19 февраля 1861 года, когда к нему зашел один из приятелей, он на смертном одре вместо всякого приветствия спросил «Что есть? есть воля? манифест объявлен? нет... так когда же будет?» и, закрыв лицо руками, заплакал. До объявления манифеста об освобождении народа от всякого рабства поэт так и не дожил».

* * *

У неділю Грабовський прийшов до Костюрінних зразу ж після сніданку: вчора Віктор Федорович обіцяв показати йому тобольське кладовище, зокрема могили декабристів. Учора ж, на великий подив для себе, Павло Арсенович дізнався, що Костюрін останніми роками, крім редагування «Сибирського листка», посилено займається вивченням історії Тобольщини, особливо ж історії політичного заслання в Тобольську. Сьогодні, коли рушили з двору, Павло Арсенович згадав той подив і похвалив свого давнього приятеля за допитливість та невтомність.

— Не перехваліть мене, друже, — відгукнувся Віктор Федорович. — Я добре пам'ятаю слова Зубрилова, сказані ним у якутському музеї: «...кожен з нас, потрапивши в силу лихих обставин сюди, повинен зробити щось корисне для людей, для цього багатого, а водночас і дуже бідного краю». Справедливі слова. От я й хочу віддати свої сили відновленню в людській пам'яті найцікавіших, найгероїчніших сторінок тобольської минувшини. Подумати лише, скільки в тій минувшині своєрідно відгомонилося історичних подій, важливих для всієї нашої країни. Повстання під проводом Пугачова, життя Радіщева, епопея декабризму, діла петрашевців, Чернишевського, Михайлова...

Віктор Федорович уже, як полюбляла говорити його дружина Марія Миколаївна, розмахався. Тепер його нелегко було переслухати, а ще важче спинити. Зараз він не помічав буяння тобольської весни, не бачив кривулястої стежки під ногами. Весь перебував у полоні подій, які давно вже відшуміли, мислив і жив ними.

...Сам Омелян Пугачов до Тобольська не сягнув, але його протестантським духом були перейняті Ялutorовський і Тюменський повіти Тобольщини. Перші офіційні вісті про

повстання тобольський губернатор Чичерін отримав від оренбурзького губернатора 11 жовтня 1773 року і почав готуватися до походу проти армії народного заступника, бо в кінці того місяця почалися грізні заворушення в самому Тобольську. Тоді тут було скоплено запорожця Василя Гноєнка, який намагався підняти на збройний заколот інших козаків, що перебували під вартою, і повести на допомогу Пугачову. Гноєнка підтримували солдати-засланці Сорокін, Долотов та піп-розстрига Григор'єв. Усі вони покарані тавруванням, батогами та довічною каторгою.

...У Тобольську, прямуючи на заслання у Східний Сибір, майже дев'ять місяців прожив Олександр Радішев. Користуючись деякою свободою, поет відвідував місцевий театр, працював в архіві тощо. Тут написав прекрасний вірш, який свідчить, що автор «Подорожі з Петербурга в Москву» не був упокорений імператрицею Катериною II:

Ты хочешь знать: кто я? что я? куда я еду?
Я тот же, что и был и буду весь мой век:
Не скот, не дерево, не раб, но человек!
Дорогу проложит, где не бывало следу,
Для борзых смельчаков и в прозе и в стихах.
Чувствительным сердцам и истине я в страх —
В острог Илимский еду.

Повертаючись із заслання, Радішев ще раз відвідав Тобольськ, де 9 березня 1797 року поховав свою вірну подругу, дружину Єлизавету Рубановську.

...У Тобольську в різний час відбували заслання чотирнадцять декабристів — Чижев, Краснокутський, Барятинський, Штейнгель, Свистунов, Семенов, Вольф, Кюхельбекер, Башмаков, брати Бобрищеві-Пушкіни, Муравйов, а також Фонвізін та Анненков з дружинами. Тобольяки виявляли великі симпатії до героїв повстання на Сенатській площі, щиро, людяно турбувалися про їх матеріальне забезпечення та здоров'я. Біля хворого, напівсліпого Кюхельбекера довгими зимовими вечорами сидів Петро Павлович Єршов, читав йому книжки.

Декабристи-засланці жили по-різному: одні, ті, що мали багатих родичів, не відчували скрути, деякі навіть розкошували, інші ж страшенно бідували, насилу зводили кінці з кінцями. Показовими є такі факти: Муравйов, подібно до Фонвізіна, мав найбільший і найкращий у місті будинок, влаштовував шикарні вечори, маскаради, бувати на яких вважав за честь сам губернатор. По смерті Муравйова його майно оцінено в двісті п'ятдесят вісім тисяч дев'яtsel со-

рок один карбованець сріблом, а після смерті поета-філософа Барятинського залишилося всього кілька книжок, дві пари шкарпеток та сорочка на загальну суму одинадцять карбованців і три копійки.

Декабристи залишили в Тобольську сім могил — Семенова, Барятинського, Краснокутського, Кюхельбекера, Муравйова, Вольфа, Башмакова. Термін їхнього заслання вичерпався 1856 року, коли тим, які ще жили, дозволено повернутися в Європейську Росію.

Дорогою на заслання на кілька днів спинялись у тобольській тюрмі Петрашевський, Дуров, Достоевський, Ястрембський, Шешньов, Григор'єв, Львов, Толь, Михайлов, а також письменники Микола Гаврилович Чернишевський та Володимир Галактіонович Короленко.

— Спасибі, Вікторе Федоровичу, за чудову інформацію, — подякував Грабовський, коли підходили до цвинтаря. — Хочу запитати вас ще одне.

— Що саме?

— Чим прислужився Тобольську Єрмак, що йому тут споруджено пам'ятник? Загалом мене цікавить постать цього легендарного козацького отамана, оспіваного Кіндратом Рилєєвим.

— Охоче розповім вам усе, що знаю про Єрмака, але після оглядин кладовища. Гаразд?

На знак згоди Грабовський кивнув головою.

8

Коли вийшли за цвинтарну огорожу, Грабовський, засмучений баченням, знову нагадав своє прохання. — Єрмак, — почав Костюрін, — відіграв значну роль в історії Російської держави, особливо в історії освоєння нею Західного Сибіру. Ця історія тривала й складна, причому діяльність Єрмака становить у ній невеличкий, проте колоритний епізод.

У XVI столітті в Східному Сибіру існувало досить міцне татарське ханство, столицею якого був Іскер, або Сибір, чи ще Кашлик, розташований на правому березі Іртиша, верст за п'ятнадцять вище гирла Тоболу. Татарські хани тримали в залежності племена й народності Півночі, збираючи з них данину хутровиною.

Зайнята боротьбою за вихід до Балтійського моря, Московська держава підтримувала мирні стосунки з її східним сусідом — татарами. Та й сибірський хан Едігер намагався

знайти у Москви підтримку в боротьбі проти різних претендентів на його престол: 1555 року він звернувся до Москви з проханням покровительства і зобов'язався платити данину. Однак через вісім років Едігер загинув, а владу в Іскері захопив Кучум.

Новий хан повів підступну політику. 1571 року він направив у Москву посольство, запевнявся в дружбі й вірності. Однак після нашествия на Русь кримських татар іскерський володар скинув з себе машкару і звелів убити московського посла Чебукова. Тоді цар Іван IV надіслав у Сибір полкового воеводу князя Афанасія Личеніцина. Проте його військо було розгромлене, а сам він насилу врятувався втечею за Камень (Урал), залишивши супротивникові, за словами літописця, «снаряд весь, і гармату, і ядра гарматні, і порох, і свинець». Хан заохочував наскоки своїх васалів на руські землі.

Найближчими до Сибірського ханства були володіння російських солепромисловців і купців Строганових. Для відпору наскоків зі сходу Строганови будували військові городки та остроги. Вони охоче приймали до себе втікачів з кріпацької неволі.

1579 року на Урал прийшли волзькі козаки під управою отамана Єрмака. В одному з літописів про Єрмака сказано, що він походив зі строгановських вотчин і мав ім'я Василя Тимофійовича Аленіна, а прозвісько Єрмак набув у часи діяльності на Волзі. Строганови поквапились використати військову силу бойового отамана, направили його в Сибір. Першого вересня 1580 року козацький загін під проводом Єрмака рушив з Нижнього Чусовського городка по річці Чусовій та її допливах до Тигула, розгромив там військо князя Епанчі й зайняв городок Чінгі-Туру, майбутню Тюмень.

Перезимувавши в Чінгі-Турі, загін Єрмака по річках Турі, Тавді і Тоболу з боями просунувся в глибину Сибірського ханства, і 1 жовтня 1582 року його струги зайшли в Іртиш. На крутому березі Іртиша стояв чуваський городок Бицик-Тура, де жила одна із ста дружин похитливого Кучума. Тут хан зосередив свої головні сили. Єрмак намагався з ходу оволодіти фортецею, щоб спинитися в ній на зиму, але невдало. Після цього козаки відпливли у гирло Тоболу і розтаборилися в Атинському городку — предтечі Тобольська. Вони ще кілька разів атакували Бицик-Туру, однак марно.

Тим часом наближалась глибока осінь. Запаси ячменю,

полби та вівса — основного козацького продовольства — швидко танули, тому 23 жовтня Єрмак вирішив дати генеральний бій. Татари значно переважали козаків кількісно, а козаки татар — зброєю. Рушницям і пищалям козаків татар могли протиставити лише луки та стріли. Битва тривала три дні і закінчилась цілковитим розгромом татар. 26 жовтня Єрмак завів своє військо в Іскер. На бік Єрмака перейшла також частина татарських феодалів, які ворогували з Кучумом.

Зі звісткою про розгром Сибірського ханства Єрмак направив у Москву одного з найкращих своїх отаманів — Івана Кільця. Цар ласкаво прийняв послання і обдарував Єрмака та його сподвижників коштовними подарунками. Переможець Кучума одержав кольчугу і шубу з царського плеча.

Правда, сутички з татарами продовжувались і далі. В ніч на 6 серпня 1584 року в одній з таких сутичок на річці Вагай (недалеко від впадання її в Іртиш) поліг Єрмак.

Так завершилась бойова епопея славного козацького отамана Єрмака, — закінчив свою розповідь Віктор Костюрін. — Пам'ятник йому, як бачите, в Тобольську цілком заслужений, якщо дивитися на нього очима царського самодержавства. Декабрист же Рилєєв у вірші «Смерть Єрмака», котрий давно вже став популярною народною піснею, уславлював не колонізаторську політику царизму, а козацьку мужність та свободолюбство.

Якийсь час ступали мовчки: Костюрін перепочивав після тривалої розповіді, а Грабовський милувався ранньою тобольською весною, яка, порівнюючи з якутськими веснами, видавалася жвавішою, буйнішою і барвистішою. Он трава уже землю встеляє, бузкові та яблуневі бруньки набухають, скоро викажуть людям свою красу, на деревах ледве мерехтять молоденьке листячко.

Роздуми Грабовського перебив Костюрін:

— У Тобольську я надібав деякі сліди української історії кінця минулого століття.

— Цікаво, — відгукнувся Павло Арсенович. — Які саме? — Після повстання в селі Турбаях на Полтавщині 1789 року за вироком суду, затвердженим правителем Катеринославського намісництва Хорватом, тринадцять турбайців з вирваними ніздрями та з «указними знаками» на лицях були вислані на довічну каторгу в Тобольськ. Окремих їх нащадків за прізвищами Рогачка, Величко, Олефіренко, Назаренко, Пархоменко, Цапко, Довженко

ще можна зустріти й зараз. Якщо хочете — поцікавтесь, то й самі переконаєтесь. От як поперепліталася історія українського і російського народів. Існують дані, що до турбаївського повстання були причетні декотрі росіяни, як у селянській війні під проводом Омеляна Пугачова брали участь українці, а також грузини.

* * *

Три дні минуло відтоді, як Грабовський отримав чергового листа від Грінченка, а й досі не міг ні відповісти на нього, ні заспокоїтися, знайти собі рівновагу для творчої та репетиторської праці. Видно, питання про народництво та марксизм, про співвідношення між цими політичними явищами зараз глибоко бентежать українську інтелігенцію, а вона, інтелігенція, не годна розібратися в них, уловити принципову, кардинальну відмінність між ними і виробити для себе лінію суспільної поведінки. Одні хапаються за сучасне народництво, яке вже давно виродилося, втратило найменшу подобу революційності, другі пропагують спілки Левитського, ці осередки згуртування куркульства, треті силкуються стояти осторонь всього цього, четверті...

Ой Борисе Дмитровичу, дорогий брате мій. І вам, здогадуюсь, нелегко, і ви плутаєтесь в суспільній завії, шукаєте, проте не знаходите найдоцільніших стежок у краще майбуття. Я також міг би сказати, як кажете ви, що не єсьм ані марксистом, ані народником, але, повірте мені, се цілком нічого не пояснює: адже не про ліберію йдеться; не в тім річ, що кобила сива, а як вона везе; не про масть говоримо, а про конкретну роботу; тож треба і показати, яка це робота. Хто що робить, як поводить. Ви говорите, що у нас, порівнюючи з Росією, є свої окремі, самостійні завдання. Цього я, відверто кажучи, не розумію і не поділяю; на мою думку, це загальник без будь-якого змісту, націоналізм без конкретної дійсності.

Та нехай буде й так. Ви скажете — просвічувати масу, а я спитаю, в якому напрямі, як і кому; ви скажете — письменство і просвіта на рідній мові, а я знов: про що ми будемо писати, які ідеали ширити? Ви скажете — підняти економічний добробут народу (хоч націоналісти й не дуже-то говорять про це, гадаючи більше про духовний хліб), а я запитаю: що це означає? Підтримувати артіль, домашні промисли, «общину», малювати сільські ідилії та клясти міську цивілізацію чи, може, що інше? Ширити загальнолюдські змагання поміж громадою чи проповідувати, що

закони світового поступу не про нас писані, бо ми окрема нація і створені на те, щоб іти своїм самостійним шляхом та ще й других потягти на той шлях, перескочивши через усі культурні здобутки, для нас, мовляв, непотрібні.

Таким робом, братику, ми дійдемо до практичного питання: якої праці нам держатись, — тієї, що рають марксист, чи тієї, що проповідують народники. Ви кажете, що треба виробити щось третє, — добре. Але ми живемо не на небі, а на землі; коли що робимо, то в тому напрямі, який показує нам та або інша тенденція руху, а свої змагання здійснюємо в міру спроможності, яку дає нам ґрунт. Що ж має для нас бути ґрунтом? Найдошкульніші інтереси мас чи, може, інтереси самодержавія та православія? На що нам спиратись у своїх змаганнях? На досвід і принципи загальнолюдських поступових рухів та сучасні висновки науки чи, може, на реакційні забаганки самобутництва, пропаговані теперішніми народниками? Деякі українці, вбачаю, вибирають останнє, бо як були рабами, так і є, — вибирають те саме, що по своїй суті вороже всіляким національним змаганням, вороже поступу часу і дійсним інтересам нижчих станів.

Народники, кажете ви, не ворожі до українців, але, додам, і не дуже прихильні. Напишіть побрехеньку — вони згодяться на друк її, а забалакайте про українську науку, школу, вживання мови у всіх справах громадських, — побачите, який вони галас підіймуть; зараз загвалтують про розстрілювання сил, відтягування людей від «єдиної спільної ґуртової роботи». Хіба неправда? І це впливає з самої суті доктрини. Марксист не можуть так дивитись, хоча б уже через те, що стоять на ґрунті класової боротьби, не при знають «неделимых» націй, поки серед них існує антагонізм з погляду інтересів. Що українці підтримують сучасне псевдонародництво, то доказ на це можна знайти в їх новітніх писаннях. Хіба стаття Івана Франка про народників та марксистів, опублікована в «Літературно-науковому віснику» за минулий рік, не є таким доказом?

Оце такі звихрені думки й почуття, сердечний друже мій, викликав ваш недавній лист до мене. Я викладу їх у моєму листі-відповіді, а ви, будьте ласкаві, не гнівайтесь, бо ж, знову повторюю, йдеться не про ліберію. Тоді ж розповім вам про те, як не пощастило мені провести ювілейний вечір, присвячений Шевченкові, хоча я до того доклав багато зусиль. Дехто й зохотівся виступити на тому вечорі, навіть Тарасові вірші вивчив, як-от Микола Накоряков, а інші

засумнівалися й почали відмовляти: української мови то-
боляки, мовляв, не знають, не розуміють, що мовиться зі
сцени. Так, на жаль, і зірвалася справа.

* * *

Про цю нелегальну сходку семінаристів, гімназистів
та учнів фельдшерської школи, що мала відбутися в Архіє-
рейському гаю Тобольська, уже не раз говорив Грабов-
ському Микола Накоряков. І от вона нарешті мала почати-
ся. Серед тих, що прийшли на неї, Павло Арсенович пізнав
Олексія Івановича, його сина Василя, а також робітника
з канатної фабрики Хлинова та солдата-штрафника Давида
Мінеса, з якими спізнався взимку у Степанових. На траві
сиділи п'ять чи шість юнаків і дівчат, котрих бачив уперше.

Керував сходкою, очевидно, Микола Накоряков.

— Дорогі друзі,— почав він перший промовляти.—
Скликав я вас тому, що маємо цікаві новини. Їх привіз
у наше місто з Петербурга студент Юр'ївського ветеринар-
ного інституту Вікентій Гутовський. Надаю йому слово.
Прошу всіх нічого не записувати, а все, що мовитиме Вікен-
тій, запам'ятати, щоб, бува, не загубили десь нотатки і тим
не виказали властям важливого політичного секрету. А ви,
Мінес і Хлинов, пильно позирайте на всі боки, аби сюди
не забрів якийсь навушник.

Гутовський розповідав про роботу Першого з'їзду
РСДРП. Спершу йшлося про ті факти, які чув Грабов-
ський майже вісім місяців тому від Вознесенського на дачі
Хлусевича, а далі пішли зовсім нові. Виявляється, на з'їзд
не були допущені соціал-демократи, котрі видавали газету
«Рабочая мысль», що виходила в Петербурзі, а також
представники одеської та миколаївської соціал-демократич-
них груп, які недостатньо стійкі і конспіративні. Ініціатори
не запросили також «Союз російських соціал-демократів
за кордоном», побоюючись, що його делегати, погано знаю-
чи суспільні умови Росії, не зможуть дотримати вимог під-
пілля. Харківська соціал-демократична група відмовилася
взяти участь у з'їзді, вважаючи ще не назрілим створення
партії.

Відбулося шість засідань делегатів. Задля конспірації
протоколи не велися, записувались тільки резолюції. З'їзд
обрав Центральний Комітет партії з трьох чоловік:
С. І. Радченко — від петербурзького «Союзу боротьби за
визволення робітничого класу», Б. Л. Ейдельман — від гру-
пи «Робітничої газети» та О. І. Крамер — від Бунду.

«Союз російських соціал-демократів за кордоном» визна-
вався частиною партії та її представником за рубежем.
З'їзд доручив членам ЦК скласти «Маніфест Російської со-
ціал-демократичної робітничої партії» з викладом її най-
ближчих політичних завдань. Правда, незабаром після з'їз-
ду більшість його делегатів, у тому числі й члени ЦК, були
ув'язнені, а інші пішли в глибоке підпілля...

Грабовський помітив, як у легких надвечірніх сутінках
до Архієрейського гаю наближалась Анастасія Лук'янова,
як вона підійшла до Накорякова і щось шепнула на вухо.

— Хлопці й дівчата,— звернувся Накоряков до присут-
ніх,— розходьтесь, хто куди може, бо сюди з Єрмакового
саду їде загін городових.

За якусь хвилину Архієрейський гай спорожнів.

Коли вертали додому, Анастасія розповідала:

— Видно, Павле Арсеновичу, наближається нове лихо.

— Яке, Настушо?

— Сьогодні Ганна Олександрівна прийшла зі служби
зарані. Була стривожена і сказала, що в тій приватній біб-
ліотеці, де колись я та ви брали книжки, вчинено трус, її,
по суті, розгромлено, а бібліотекарку заарештовано. Чинов-
ники губернської управи перевіряли також книгосховище
бібліотеки Себякіної. Зроблено обшуки в семінарії, чолові-
чій гімназії, у деяких квартирах.

— Погано,— проронив слово Грабовський.— Треба ска-
зати Колі, щоб він попередив Степанових.

— І я можу сходити.

9

Як було домовлено раніш, зустрілися у неділю після
обіду біля південної круглої башти тобольського кремля.
Знічев'я обійшовши її, попрямували до річки. День видався
сонячний, трохи жаркуватий. Піщаний берег уже кишив
людьми. Насилу вибрали собі місце. Довго купалися, потім
намилили один одному спини, сполоснулися і полягали
перепочити. На прохання Грабовського Сатилганов, лінь-
кувато перегортаючи золотавий пісок, уголос згадував
свою тяжку минувшину.

Народився він у приферганській частині Киргизії, в аїлі
Сасик Жийде, розташованому в мальовничій Кетмень-Тю-
бинській долині. Батько Сатилган та мати Бурма, подібно
до інших аїлчан, жили бідно, ледве зводили кінці з кінцями.
Тому їхні діти, ще не звівшись на власні ноги, помирали.

Він був, здається, одинадцятим. У великому відчаї батьки назвали його Токтогулом, що означає по-киргизькому: спинися, рабе, не помирай. І боги, далєбі, почули, зглянулися — хлопчик не помер, вижив на своє нещастя...

Восени одного неврожайного року, рятуючись від голодної смерті, Сатилган та Бурма покинули рідний аїл і разом з дванадцятилітнім сином поплентали в ущелину Токтобек, куди байські й манапські наймити згнали на зиму худобу. Там прожили, доглядаючи скотину, всю зиму. Весною Сатилган і Бурма подалися додому, а Токтогул і далі залишився між байськими пастухами. Разом з ними пронаймигував, аж доки в нього посіялися джигітські вуса. Важко було, але не каюся: від бувалих пастухів наслухався всіляких прегарних казок, бувальщин, пісень, сам навчився грати на комузі, співати, не раз бував учасником акинських змагань — тоякх та ашах, — іноді виходив навіть переможцем...

Повернувшись у Сасик Жийде, Токтогул не сидів у батьківській юрті. Ходив від аїлу до аїлу, грав, співав людям, складав свої пісні. Якось у місцевості Аксу йому запала в око дівчина незрівняної краси і вроди. Скоро познайомився з нею. Він також сподобався Алимкан, яка не любила свого багатого нареченого Султана Кази. А Токтогул не мав чим сплатити калим, тобто викуп за дівчину, власне, право на одруження. Довідавшись про потайне кохання своєї дочки і боячись, щоб вона не втекла з молодим акином, батько Алимкан силоміць видав її за Султана Кази. Так розбито було його перше юнацьке кохання, якого, здається, він уже ніколи не стріне, не знайде...

У Кетмень-Тюбі живуть киргизькі племена саяк, багит та сарттар. Рід сарттар, до якого належала родина Сатилганових, був найбіднішим, і манапи зневажливо обзивали його томаяк, що означає голодранець. Серед саякців особливо вирізнявся багатий Рискулбек, який, по суті, заправляв усім Кетмень-Тюбинським повітом і був страшним, нічим не обмеженим здириком. До Рискулбека пильненько придивився Токтогул та й склав пісню «П'ять кабанів», у якій нещадно викрив, висміяв кетмень-тюбинського володаря і його не кращих від нього синів, чим смертельно образив усіх рискулбеківців. І вони шукали приводу для помсти.

Позаторік у Фергані відбулося повстання, відоме під назвою Андижанського, спровоковане мусульманським духівництвом. Токтогул участі в ньому не брав, а перебував

тоді в районі Ірі Суу. Та, незважаючи на те, Рискулбекові сини Керімбай і Бахтіяр — тодішні правителі Сусамірського повіту — організували брехливий донос на Токтогула, зробили його повстанцем. Він був схоплений і засуджений до страти на шибениці. Правда, уряд ту кару замінив семирічною каторгою в Сибіру. Так почалися тривалі й тяжкі Токтогулові мандри з одної тюрми в іншу. Побував він у Красноводську, Красноярську, Москві, Омську, Семипалатинську, Іркутську, Олександрівському централі, Тюмені і нарешті потрапив до Тобольська, де вже кілька місяців перебуває в каторжній в'язниці, щодня, окрім неділі і тижневих днів, рубає ліс, ріже камінь, працює на срібляних та свинцевих рудниках...

Скінчивши розповідь, Сатилганов схилив чубату голову на гарячий пісок і довго лежав мовчки. Лише зрідка зітхав. Грабовський також мовчав, вражений почутим. Аж перемогом запитав:

— А скажи, Токо, ти не чував у своїх краях про українського поета Тараса Шевченка.

— Чував, — відповів Сатилганов і підвів голову. — Чував, Павле. Його у нас називали акином Терезі. Кажуть, був солдатом-штрафником, невільником, дружив з простими людьми, бував у наших убогих юртах. Але чи правда те, чи вигадка, не знаю. А ти як гадаєш?

— Таке могло бути, — відповів Грабовський. — Могло, бо сам він був простий, походив з кріпаків, а до того ж щиро любив киргизів, гірко уболівав за їх гірку долю, навіть вірша про них написав. Чудового, прочуленого вірша, сповненого гіркоти й великої душевної скорботи.

Павло Арсенович прочитав напам'ять вірша «Думи мої, думи мої». Сатилганов, здавалося, весь обернувся в слух.

— Гарно, — зітхнув болісно. — Наче музика ллється чистим струмком. Видно, справжній акин, не даром наші так іменували його. Однак з усього прочитаного тобою я зрозумів лише одне слово — киргизи. От біда.

— Я, Токо, цей твір переклав російською мовою. Правда, мій переклад далеко не сягає оригіналу, але він принаймні зрозумілий людям, котрі не знають Тарасової мови. От послухай.

Думы мои! Вы меня одинокого
Не покидали нигде.
Не забывайте же друга далекого
И на нужbine в беде.

А прилетайте голубками сизими —
Порассказать о Днепре,
Горе здесь мыкать в пустыне с киргизами.
Плакать в убогом шатре.

Голы они; с нищетою безысходною
Бьются,— их жизнь не легка;
Все же порой дышат грудью свободою,
Молятся богу пока.

Так прилетайте, мои ненаглядные,
В душу повейте теплом
И озарите мне дни безотрадные,
Вспомнив со мной о былом!

Сатилганов знову зітхнув, але цього разу вже полегшено.

— Тепер в цілому зрозумів,— сказав.— Справді чудово й душевно. Аж за серце хапає. Терезі й досі ще живий, ще співає?

— Ні,— відповів Грабовський.— Нема вже Тараса. Помер ще за три роки до нашого з тобою народження. Однак його творіння і тепер живуть, співаються народом. Помер він у Петербурзі, а потім його тіло перевезено на Україну і поховано біля нашої великої річки Дніпро, на високій горі, що називається Чернечою.

Знову замовкли. Смуткували, забувши й про купання. По часі Грабовський спитав:

— Дуже, Токо, перепрацьовуєшся? Каторга — не рідна тітка.

— Всіляко буває.

— Терпи, брате.

— Та терплю ж. Мені, може, навіть трохи легше, ніж іншим каторжникам.

— Легше?

— Хоча б тим, що мене іноді, зокрема по святах, наглядяч відпускає в місто. Так бував я і в Степанова.

— За що ж то така ласка?

— Начальник любить мої пісні та гру на комузі. Перевів мене в групу тих, які виправляються, на ніч тюремники не надягають на мене іржаві кайдани. Але я, Павле, не втримаю. Попереду ще майже чотири роки.

— А що ж, друже, зробиш?

— Утечу! — викрикнув Сатилганов.— Збіжу!

— Куди? В тайгу? Взимку замерзнеш, а влітку загрузнеш у твань, станеш поживою звірини. Не жартуй, Токо, з цим. Спіймають, ще додадуть карі.

— Ой-ой,— простогнав Токтогул.— Так скучаю, так нудьгую за рідним краєм, за матір'ю, що, здається, готовий піти на смерть, аби тільки вирватися з каторги. Воля, киргизькі зелені долини, пахощі квітів... Ти ж, Павле, казав, що скучаєш за Україною.

— Дуже.

— Отож-то...

* * *

Відставний штабс-капітан Садков був напідпитку і, може, тому набрався духу зайти до Грабовського, бо дворянський гонор не дозволяв йому водити компанію з політичним засланцем, все майно якого становили самі книжки, до того ж написані незрозумілою мовою, що не могло викликати належної дворянському сану поваги. Все-таки гербовий дворянин. А це якийсь поет. Правда, капітанове дворянство було тільки більш показним, захмарним, ніж реальним, але для пихи, для почуття зверхності над іншими пожилцями будинку Себякіної його цілком вистачало, хоча Садков ходив у зовсім розтоптаних черевиках, у старезному піджаку непевного кольору і часто був боржником Ганни Олександрівни.

Відставний штабс-капітан зняв чорний кашкет з червоним околицем, колись білі, до дірок заправні рукавички, обережно поставив у кутку лиску тростинку і сів на стілець.

— Мое поважання,— привітався недбало, по-дворянському.

— Доброго здоров'я й вам,— відказав Грабовський.— Щось скажете, пане?

Голос його був не лагідний, бо цього квартиранта Себякіної він не особливо поважав.

— Авжеж, скажу,— клацнув язиком Садков і скаржно зітхнув. Чулося, що в нього на серці є щось інтимне.

Запаливши дешевеньку і ядучу цигарку, підпилий дворянин випалив те, що гризло йому сп'янілу душу, мов шашіль. Затирають його талант. Так, так — затирають, не визнають за ним дару богині Мельпомени. А це болить, болить до сліз. Подумати лише. Він кільканадцять років виступає на сцені Народної аудиторії, грає найважливіші ролі в багатьох драмах та комедіях Островського, завжди дбав, можна сказати, про аншлаги, дає грошові збори, забезпечує проведення всіляких офіційних вечорів, а тепер, коли постав і почав глухнути, йому не дають ролі Нещасливцева з

п'єси «Ліс». Мовляв, не чуєте суфлера, той кричить, аж зал регоче, а ви недоумкувато показуєте на вуха і дивитесь у будку. Гратиме Нещасливцева молодий і талановитий Гамкрелідзе.

— Чуєте, Павле Арсеновичу, недоумкувато... Гамкрелідзе. Бо він обдарований, гарний собою...

— А ви, капітане, не користуйтесь суфлерськими підказками. Не лінуйтесь, добре вивчайте ролі та й усе. От вам — і весь рецепт.

Штабс-капітан хитрувато підморгнув.

— Еге, вивчайте. А мій стаж, театральний досвід? Бачите, Гамкрелідзе... Мені вже не тридцять і не сорок років. Пам'ять зовсім ослабла, все забуваю. І не тільки на сцені, а й у побуті. Іноді Ганна Олександрівна нагадує сплатити за квартиру, а я...

— Кидайте сцену.

— Легко сказати, — скрушно похитав головою Садков. — Мельпомена... Все життя віддав їй. Занапащувати талант?

— А що ж я можу порадити вам? Уже коли забуваєте розрахуватися з Ганною Олександрівною...

У двері постукали, і штабс-капітан надяг білі рукавички та чорний кашкет з червоним околишем. До кімнати зайшла Лук'янова. Очі в неї були підпухлі, запалені. Видно, багато плакала дівчина.

— Не заважатиму? — спитала.

Грабовський шанобливо зробив крок назустріч їй.

— Ні, не заважатимете. Спасибі, що прийшли. Сідайте.

— Ні, — відповів коротко, по-військовому, також Садков і додав: — Я вже одкланююсь.

Коли вийшов капітан, Лук'янова сіла, не знаючи куди сховати свої червонясті руки.

— Пригадуєте, колись я розповідала вам про одного губерньського чиновника?

— Того, що маніакально закохався у вас?

— І настирливо переслідував мене.

— Пам'ятаю.

— Позавчора він намагався покінчити з собою, але схибив і лише поранив себе.

— Ви переживаєте?

Лук'янова якусь мить помовчала.

— Не те слово, Павле Арсеновичу.

Він, той чиновник, виставив перед своїми приятелями Анастасію причиною його невдалого самогубства, а ті приятелі рознесли ту чутку по всьому місту. Сьогодні ви-

кликав її сам поліцмейстер і запропонував негайно покинути Тобольськ. Так і сказав: «Ви скомпрометували себе і дали залишатися в нас не можете, тим паче, що термін вашого заслання до нас уже вичерпався. Ідьте у свій Ішим, до ваших родичів. Маєте три дні на виїзд».

— Розумієте, що це значить? Знову стати тяжкою обузою для тіток.

— А що ж робити?

— Не знаю, не знаю, дорогий Павле Арсеновичу, — заголосила. — Тільки не в Ішим, не до тіток. Ой, ой! Хоч сторч головою в Іртиш, хоч у зашморг...

Грабовського хапав за серце дівочий відчайний плач. Він підвівся зі стільця і довго крокував з кутка в кутку кімнати. Машинально гортав у пам'яті звихрені думки. Справді — що робити? Це не скарга напівп'яного Садкова на адміністрацію Народної аудиторії, яка не хоче дати йому ролі Нещасливцева. Тут справжня людська драма, торкотру подолати не так просто. І знову вона, ця драма, торкається тебе, твоєї долі, твого майбутнього. Важко Анастасії, нелегко й тобі. Стати осторонь від цієї драми ти не маєш права. Бо ж і дівчина не байдужа тобі. Власне, зараз ще не можна сказати, що ти її любиш хоча б так, як любив Анфісу в Якутську, але, зрештою, все попереду. Та й ти ж не двадцятилітній юнак.

— А знаєте, Настуню, що я намислив? — спинився на раз.

— Скажіть, — благально глянула на нього.

— Скажу. Тільки прошу, не ображайтесь, якщо моя пропозиція не припаде вам до душі.

— Кажіть, — наполягала.

— Ви зараз потрапили у велику скруту, а я все життя безперервно змагаюсь зі скрутою. І обидвоє ми одинкові. Давайте поєднаємо свої зусилля і, може, разом знайдемо щастя.

Вона витерла сльози.

— Як зрозуміти ваші слова?

— Розумійте так, як є. Якщо ви не проти, візьмемо законний шлюб, повинчаємось. Я не маю поки що права їхати з Тобольська і вас, мою дружину, ніхто не гнатиме звідси. Ну?

Анастасія прихилилась до нього і зразу перейшла на інтимний тон:

— Спасибі, Павлику.

— Нема за що дякувати. Згода?

— Згода,— прошепотіла.— І до церкви підемо? Я давно порвала з релігією.

— Я також, але в даному разі іншого виходу не маємо. Бо зразу підуть міщанські пересуди: політичні живуть, мовляв, на віру, порушують мораль, звичаї, обряди... Розумієш?

Анастасія кивнула головою.

— То й добре. Думаю, церква не забере від нас наших переконань...

— А коли підемо вінчатися?

— Хоч і сьогодні, бо ж післязавтра тебе навідають гості від поліцмейстера.

— Давай завтра.

10

Увечері, коли всі квартиранти Себякіної зібралися за столом, Грабовський оголосив:

— Друзі, знайте, що завтра ми з Анастасією беремо шлюб.

— Ого-о! — здивувався штабс-капітан.— Пікантно.

— Чого ви оголаєте? — обізвалась Ганна Олександрівна.— Добре, що беруть. Якраз субота, кажуть люди, легкий день для вінчання, віщує щастя.

— А я, панове, уже давно здогадувався,— докинув пан Левандовський.— Пан капітан, видно, не спостережливий, тому й дивується. Ходили вулицями, воркували... Нех бендзе щастя і багато лят спільного та дружнього жиця.

Микола Накоряков мовчав, тільки закоханими очима позиркував то на Павла Арсеновича, то на Анастасію. В тих позирках одсвічувалося: революційний борець таки знайшов свою долю.

Розмова, клопотам, побажанням та порадам не було кінця. Левандовському не терпеливилось:

— У котрому храмі відбуватиметься вінчання?

— Очевидно, в Андріївській церкві,— відповів Грабовський і глянув на Анастасію.— Ти, Настуню, не проти?

— Мені однаково,— відповіла вона.— Як хочеш, так і зробимо.

— О-о! — зраділа Ганна Олександрівна.— Недарма ж мовиться в народі: куди голка — туди й нитка. Так і треба...

Вийшли з дому Грабовський та Лук'янова вранці. Він був у чорному, досить потертому костюмі, в якому ходив на службу, а вона у всьому новому: туфлі на високих підборах, голуба блузка, темна спідниця.

600

Ранкова відправа в Андріївській церкві уже кінчалась. На паперті застали якихось двох бабусь. Повітали їх, низько вклонилися.

— Дорогі матінки,— звернувся до них Павло Арсенович.— Чи не могли б ви посвідкувати нам при шлюбі? Не скривдимо вас.

Старенькі переглянулися:

— Можна,— відповіла одна, вища й сухорлява.— На святе діло... Га?

— Авжеж,— кивнула друга.— У добрий час. Хай дасть бог діток.

— То ходім.

Біля амвона, очікуючи попа, що затримався за царськими вратами, Грабовський показав своїй нареченій дві обручки. Анастасія дрібно закліпала повіками, наче золото сліпило їй очі.

— Де ти взяв?

— Купив учора після нашої домовленості.

— А гроші?

— Позичив у Костюріних.

— Спасибі, Павлику. Я ще ніколи не мала обручки.

— Ти ще ніколи й заміж не виходила.

Після вінчання вони поцілувалися, привітали одне одного з початком родинного життя і подалися на службу. Зустрілись по заході сонця та й пішли блукати по місту. Не поспішали, не розмовляли, мовчки милувалися тихим липневим вечором, повновидим місяцем на небі, мерехтливими зірницями.

— Насилу надивав вас! — скаламутив врочисту тишу позад них захеканий голос Миколи Накорякова.— Чому не йдете додому?

— Встигнемо, Колю,— відповів Грабовський.— Нам і тут добре.

— Добре, добре,— правив своє юнак.— Повно гостей, чекають, стіл аж тріщить...

— Які гості? Який стіл? Ми не збирались робити весілля, нікого не просили.

— Не просили. Зійшлись. Нанесли квітів.

— Хто?

— Ну, всі наші, обидвое Костюріни, лікарі Ківлич, Красовський, акин Сатилганов, Степанов з Завальної. Ну, моя подруга Ірина... Олексій Іванович навіть трюхрядку привіз, щоб веселіше було.

— А хто їм загадав?

601

— Я. І Ганна Олександрівна в бібліотеку сьогодні не ходила, цілий день варила, пекла, смажила. Така весела, весела, немовби сама під вінець стає. Хай, каже, всі знають, що політичні засланці уміють не тільки боротися за краще майбутнє, а й веселитися... Будемо не лише сьогодні, але й завтра весь день гуляти, танцювати. Ходімо, бо ж чекають.

— Колю, ти б хоча привітав нас з одруженням.

— О-о! — схопився юнак, ловлячи їх за руки. — Вибачайте. Забув, забув, забігався. Сердечно здоровлю, зичу ціле море щастя й радощів. Ходімо.

Рушили. Крокували швидко. Коли вступили в подвір'я Себякіної, від будинку долинуло порипування гармошки.

* * *

Грабовські оглядали свою нову квартиру на вулиці Береговій у домі тюремного фельдшера Филимонова і були задоволені. Дві кімнати, простора їдальня, трохи схожа на залу в будинку Себякіної, невеличка кухня. Світла багато, вікна подвійні, утеплені. Порядкувала Анастасія.

— А де тут у вас, Лаврентію Семеновичу, найтепліше? — питала хазяїна дому.

— Отут, — показував Филимонов найменшу кімнату, де стояли стіл, два стільці, чимала книжкова шафа і м'який диван. — У ній, як бачите, є й окрема груба, недавно вимурована, гарно гріє. Дров маємо багатенько, можна палити скільки завгодно.

— Тут, Павлусю, буде твій робочий кабінет. — І знову до Филимонова: — А де найхолодніше?

— В отій крайній.

У другій кімнаті, значно більшій, виднілись широке ліжко, комод, маленький столик, плетене кріселко.

— Тут спатиму я, бо корінній сибірячці морози не страшні. Одне не подобається мені — он прямо проти мого вікна темніють ворота каторжної тюрми. Неприємно щодня дивитися на них, особливо вранці і під вечір, коли закутих каторжників вигонять на роботу та приганяють з роботи.

— Справді неприємно, — згодився Филимонов. — Але цього вже не переробиш, я навіть мушу служити при тюрмі. За багато років звик, хоч спершу почував себе наче каторжник.

У їдальні привернув увагу Грабовського насамперед невеличкий шаховий столик, що стояв одиноко під стіною.

— Хто у вас шахами захоплюється?

— Я бавлюся, коли є з ким, — відповів Лаврентій Семенович. — Іноді приходять сусіди, зять.

— Це добре, я також люблю гру в шахи.

Анастасія оглядала кухню, а Грабовський пішов до своєї кімнати і почав розставляти на столі словники та записники, які завше мав напихваті. Збирався закінчити своє просторе послання Грінченкові, розпочате ще в Себякіної. Уже вмочив перо в чорнило, як до нього завітала Ганна Олександрівна.

— Здрастуйте на новій квартирі, — привіталася. — Тут, бачу, вам буде зручніше і просторіше, ніж у мене, хоч будинок Филимонова холоднуватий, а головне — перед каторжиною в'язницею, яка, думаю, не викликатиме у вас особливих симпатій і не надихатиме на творчі звершення.

— Це ми вже також відзначили, — зітхнув Грабовський. — Сідайте.

— Спасибі. Нема коли. Принесла вам листа, що сьогодні перед полуднем прийшов з Іркутщини.

— Дякую за турботу.

Випровадивши Себякіну, розклеїв листа і пізнав каліграфічний почерк Оксани Петрівни. «Дорогий Павле Арсеменовичу, — писала Яцко. — Спершу хочу висловити Вам свою догану за те, що мало пишете нам: відтоді як Ви поїхали з Іркутська, ми отримали всього три листи. Мало. Зовсім мало. Пишіть частіше, подавайте звісточки про себе, про Ваше здоров'я. Чекатимемо тих вісточок, мов птахів з вирію.

Скажу кілька слів про нас. Живемо по-старому. Платон Микитович трохи слабує. Наш Тарас успішно закінчив перший курс ветеринарного інституту, провів літні вакації з нами і позавчора поїхав назад на навчання. Харків йому подобається, особливо ж театр та університет. Умовляв нас швидше переїжджати на Україну.

Велике спасибі Вам, Павле Арсеновичу, за книжки «Пролісок» та «З півночі». Читаємо їх майже щодня та згадуємо Вас і рідну мову, рідний край. Багато віршів я уже знаю напам'ять і часто проказую їх, як молитву. За ними іноді бачу згорьовану Ксеню Григорівну та Ваших сестер і братів, пушкарнянську школу. Тоді й плачу. Бо тяжко...

Недавно була у Хлусевичів, там стрічалася з Вознесенським, дістала ті книжки без палітурок, котрі читали Ви, також читатимемо. Усі Ваші іркутські приятелі низько кланяються Вам і сподіваються, що завітаєте до них. А я по-

материнському благаю Вас берегти здоров'я, зміцнювати серце. Маю надію, що незабаром термін Вашого заслання скінчиться, і ми разом поїдемо на Україну. Ваші Гудими».

* * *

Вертали Грабовські з Народної аудиторії пізно: трохи затягнулася вистава, до того ж Павло Арсенович після неї ходив за куліси знайомитися з земляками, а дружина чекала його надворі. Він просив її також піти разом з ним, але вона відмовилася, вважаючи незручним самохіть набиватися на знайомство з невідомими людьми, тим паче, коли вони стомлені тривалою грою. Схвильована, приємно вражена виставою, Анастасія тупцювала біля парадних дверей і поновлювала у звихреній пам'яті події, які недавно відбувалися на сцені.

Вийшов Павло Арсенович засмучений, його худе обличчя під скупим промінням ліхтарів видавалося ще худішим, аж сірим. Довго ступав мовчки поруч дружини, обдумуючи прикру новину, сповіщену йому акторами: їх антрепренер і один з провідних артистів трупи Георгій Йосипович Деркач, який зі своїм колективом не раз мандрував по Сибіру, Середній Азії та Закавказзю, пропагуючи українське театральне мистецтво на найвіддаленіших околицях царської імперії, недавно помер у Томську. Трупа Деркача користувалася значною популярністю, про її вистави Грабовський не раз читав похвальні рецензії у пресі, минулого року вона мала приїхати з Тюменя до Тобольська, але не приїхала. Цього року деркачівці нарешті приїхали, та вже без свого непосидючого антрепренера.

Мабуть, ті похвали, що лунали з газет на адресу Деркачевої трупи, були не зовсім об'єктивними, відзначалися деякими натяжками, перебільшеннями, передавали не так реальне, як бажане. Адже у виставі «Наталка Полтавка» ечимало кострубатостей, акторських недоробок або ж режисерської сваволі. Далеко не всі ідейні та психологічні акценти, не все громадянське благородство і людяність п'єси Котляревського передано артистами. Вистава перевантажена побутовими елементами, в ній занадто випинає сценічна умовність та слабо прихований бутафоризм. Деякі важливі моменти авторського тексту просто випущено.

— Ну яке в тебе, Настуню, враження від вистави? — запитав перегодом Павло Арсенович.

— Прекрасне! — захватно відгукнулась Анастасія, притиснувшись до нього. — Правда, я не все зрозуміла, а за

кжною дрібницею не хотіла турбувати тебе, але й те, що вловила, навечно залишиться в моїй пам'яті. Гарно грали хлопці, дівчата, навіть старі Терпелиха та виборний Макогоненко. А ти як гадаєш?

Грабовському не хотілося своїми критичними зауваженнями псувати блаженний настрій дружини. Він подумки підбирав такі слова, щоб найделікатніше передати свої погляди:

— Я радію за тебе, що ти, розумниця, самостійно і загалом вірно розібралась у виставі. Значить, цілком зможеш вивчити українську мову. Старайся побільше читати ті книжки, які є в нас.

Вона була задоволена похвалою.

— Особливо твої, Павлусю, — встала кокетливо.

— Не тільки мої.

— А я хочу читати насамперед твої, — наполягала. — Вони такі гарні, душевні. Їх я вже розумію. Також деякі листи, що ти отримуєш з України, читаю.

— Читай на здоров'я.

— Але ж ти нічого не сказав про виставу.

— Вистава, Настуню, як вистава. Середня.

— Твої земляки грають набагато краще, ніж тоболяки. — Це безумовно. Краще від тоболяків грали іноді театральні аматори Якутська. Власне, трупу, сфундовану покійним Деркачем, нема чого й порівнювати з якутськими чи тобольськими любителями сцени, бо ж вона професійна, хоч і бродить по світу, не маючи свого стаціонарного театру. До речі, в такому тяжкому становищі перебуває не тільки ця трупа, а й інші, може, ще й талановитіші за неї, українські театральні колективи.

— А чому, Павлусю?

— На те є багато причин. Найпершу серед них становить жорстоке переслідування української культури, в тому числі й театру, царизмом.

— А хіба царська цензура не переслідує російських театрів?

— Безумовно переслідує. Але українське сценічне мистецтво існує на правах нелюбого пасинка. За розпорядженням уряду воно цілком і повністю залежить від примх губернаторів: захоче такий губернатор — дозволить гастролі у своєму місті, а не захоче — вижене трупу і без будь-яких мотивувань.

— Значить, цього разу деркачівцям дозволив виступати наш губернатор Князев?

— Тільки так.

— Як же ти оцінюєш сьогоднішню виставу? — нагадала Анастасія.

— Загалом позитивно. Я згоден з тобою відносно гри Макогоненка і Терпелихи. Гарно співали Наталка, Петро, а особливо Микола. Разом з тим возний Тетерваковський занадто шаржований, а в цьому колоритному образі наявна поважна авторська ідея.

— Тее-то як його, — встала Анастасія і розкотисто засміялась.

— Місцями трохи переграють також Макогоненко й Петро. А взагалі, Настуню, скажу тобі, що драма «Наталка Полтавка» є матір'ю, становить одну з найкоштовніших перлин української драматургії, що вона вже сотні разів бачила, як то кажуть, світло рампи, і виставляти її на середньому рівні просто гріх. Мені здається, що деркачівці завтра побачимо, як вийде у них «Шельменко-денщик», хоч я наперед побоююсь, чи потягнуть вони цю комедію, у якій головну роль (Шельменка) раніш виконував покійний Деркач.

Сьогодні Павло Арсенович в Народній аудиторії познайомився з молодим актором Гіві Гамкрелідзе, який також приходив за куліси вітати деркачівців. Дуже симпатичний і палкий кутаїсець. І, здається, талановитий. Природжений артист. Такий, звичайно, легко переможе штабс-капітана Садкова у виконанні ролі Нещасливцева з п'єси Островського «Ліс». Струнка постава, смолисті брови, дзвінкий голос, уміння володіти ним, усе в ньому аж проситься на сцену. Не треба й гриму. І дає ж природа таке багатство людям.

Виявилося, батько Гамкрелідзе Пігнатті колись брав участь у народовольському русі, за те потрапив на карійську каторгу, а після відбуття свого терміну здобув право поселитися в Тобольську і зайнятися приватною адвокатурою. Вісім років тому до нього приїхали дружина та син. І тут разом коротають вік. Усі тужать за рідною Грузією, за кавказькими горами, виношують святу мрію повернутися туди. Гіві розуміє українську мову. Навчився, казав, її від свого сусіда, якогось Петренка, що одружився на грузинці і жив у Кутаїсі.

— Мені, Настусю, дуже вподобався Гамкрелідзе.

— Чого ти раптом заговорив про нього? — здивувалася Анастасія.

— Бачив його за кулісами, трохи говорив з ним.

— Гарний актор.

— І я так думаю. Треба б побачити його на сцені.

— От пойдуть деркачівці, почнуть грати наші, то й подивимось.

Любителі шахів довго засиділися, підчікуючи хазяїна доми. Старенька Филімонова силкувалася почастивати гостей чаєм з малиновим варенням, але вони пити не скотіли.

— Спасибі, — відказав за всіх агроном Скалозубов. — Чай улітку не так смакує. Почекаємо зимових морозів, тоді самі попросимо гарячого. — І вже перекинув погляд на Грабовського. — Чував я, Павле Арсеновичу, що ви були знайомі з Сигидою.

Грабовський здивувався.

— Де чували?

— Віктор Федорович розповідав якось. Ви ніби й писали про неї, про її трагічну кончину. Правда?

— Наскільки я знаю, Костюрін ніколи не брехав.

— І цього разу також?

— Так.

— А в якому друкованому органі чи книжці опубліковано ваше писання?

— Нащо вам?

— Хочу прочитати.

— Думаю, свого бажання ви не задовольните.

— Чому?

— Не зрозумієте, Миколо Лукичу, мови. Мої спогади про Надію Сигиду надруковані в галицькому часописі «Життя і слово».

Скалозубов потер руки.

— Зрозумію. Майте на увазі, що я три роки жив на Україні, закінчував Уманську сільськогосподарську школу, читав Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Франка, інших. Багато місць з Шевченкової поеми «Гайдамаки», особливо з розділу «Гонта в Умані», знаю напам'ять. І зараз, коли трапляється, почитую українські книжки.

Грабовський підняв руки догори:

— Здаюсь, здаюсь. Спробую вдовольнити ваше бажання.

Він пішов до своєї кімнати і скоро повернувся з книжкою в руках.

— Отут знайдете мої спогади про Надію Костівну. Між іншим, раджу прочитати в цій же книжці Франкову статтю «Поправки й додатки до споминів про Н. К. Сигиду». У ній, щоправда, Іван Якович робить мені деякі закиди, проте за них я йому лише вдячний. Цікаво написано.

Нарешті повернувся додому Филімонов. Був збуджений, в очах дзюрчали напливи скорботи.

— Утік! — вигукнув з порога.

— Хто? — сполошився лікар Ківлич.

— Каторжник Сатилганов.

— Токтогул? — підхопився Грабовський.

— Так, він, — potwierдив Филімонов.

— Не інтригуйте, Лаврентію Семеновичу, розкажіть, хто такий Сатилганов? Як сталася втеча?

Фельдшер роздягся, сів за стіл і почав розповідати. Токтогул Сатилганов — киргизький акин. Попав до нас за участь у протиурядовому повстанні. Йому нерідко й потакали, а позавчора він не захотів працювати, погрожував помстою. За те йому так усипали, що до тюрми на ніч його уже не пригнали, а привезли, усього в крові та синяках. Учора весь день Токтогул пролежав у камері-одиночці, категорично відмовився їсти і приймати ліки, а минулої ночі зник. Грати перепиляно, викручено, на підлозі валяється терпуг.

— Токтогул був дуже сильним? — перебив оповідача Скалозубов.

— Не дуже, — відповів фельдшер. — Але гострий на слово. Сьогодні в тюрмі панує страшний переполох. Слідчі допитують вартових, в'язнична обслуга, покріплена солдатами, обшарила всі тобольські та іртиські плавні, ближчі ліси й переліски, та все дарма. Токтогул зник і, здається, назавжди.

— Добре, що зник, — вставив Грабовський. — Хай щастить йому доля.

— Хай щастить, — підхопив Филімонов. — Я нині весь день перетремтів тілом і душею.

— До вас також в'язнули тюремники?

— Ні, не в'язнули. Переживав за Токтогула. Тому й затримався. Все чекав, доки повернеться облава. Повернулася, слава богу, з порожніми руками, сердита, люта.

— Вас, мушу сказати, хвалять каторжники, — докинув Скалозубов. — За людяність, душевність.

— Їт, — відмахнувся фельдшер. — Таке скажете, Микола Лукичу. Душевність...

— Адже й досі переповідають тобольці, як ви врятували Достоевського від різок.

— Хіба ж то я? — почервонів Филімонов. — Заслуга в тому належить не мені, а Юхиму Костевичу, що був тоді в'язничним лікарем.

— Розкажіть про те, — попросив Ківлич.

Филімонов розповідав. На початку 1850 року, коли він, випускник фельдшерської школи, щойно починав працювати при тюрмі, до Тобольська привезено закайданих петрашевців. І назустріч їм зразу кинулися засланці-декабристи, які тоді ще добували тут останні роки свого заслання, оточили їх справжньою людською турботою та піклуванням: носили новим політичним борцям харчі, одягу, книги, підтримували їх дружнім словом.

Це, звісно, не сподобалось поліцмейстеру, і він звелів тюремному начальству зовсім ізолювати петрашевців від світу — посадити в найдальші і найгірші, майже без вікон, камери, прогулянки звести до кількох хвилин. Достоевський заперестував проти таких драконівських заходів, почав домагатися людського поводження з арештантами, і наглядач в'язниці вирішив покарати його різками.

Старенький лікар та початкуючий фельдшер, бачачи, як уже готуються замашні різки для розправи, були в розпачі. Зразу кинулися до наглядача з благанням скасувати розпорядження, вдалися й до постраху.

— Не робіть того, пане, — говорив Юхим Костевич. — Не робіть. Достоевський кволий здоров'ям, у нього в грудях часті перебої, глибокі хрипи, він важко дихає, при перших ударах може віддати богові душу. То означатиме ще одну смерть у нашій тюрмі і новий клопіт на вашу голову. В кожному разі, я попереджаю вас про небезпеку і всяку відповідальність з себе знімаю.

Наглядач крутився, м'явся, тупав ногами, проте свого помстивого наміру не здійснив.

— Так Федір Михайлович, — завершив свою розповідь Филімонов, — завдяки гуманному Гіппократовому нащадкові не зазнав розправи. Каторга, тюрми, панове, то не жарти. Пізніше Достоевський відплатив мучителям політичних невольників.

— Чим? — не втямив Ківлич.

— А своєю книгою «Записки з мертвого дому». Я набачився всілякого, до всього звик, а недавно прочитав ту книгу і аж жахнувся. — Грабовський глибоко зітхнув, розма-

шисто погромадив пальцями жорстку чуприну і докинув: — Потрібно й можна написати ще щось страшніше і більш вражаюче, ніж оті «Записки». Матеріалу достатньо.

* * *

Наступала друга для Грабовського тобольська осінь. Своєю раптовістю, туманами, густим хмаровинням та безперервним і в'їдливим дощовинням, яке наганяє на людські душі тужливий смуток, вона уподоблялася осеням якутським. Торік цю спорідненість він відчув мало, можливо, тому, що дістався до колишньої сибірської столиці аж 19 вересня, коли вона була у своєму розповні, а цього року запізнав її від самісінького початку. Бур'яни на подвір'ї під дошкульними ударами заморозків уже пожухли, втратили всі ознаки недавнього літнього буяння, дерева гублять своє пожовкле листя, з даху нудно крапотить, шибки беруться слизькими патьоками. З двору важко вибратися, а вуличну багнюку долати ще важче.

Спасибі хоч Костюріну, що не вимагає щодня ходити в редакцію, а особливо другому коректорові «Сибирского листка» Порфиру Порфировичу Славину, який матеріали кожного нового номера невеличкої тобольської газети для вичитування йому, Грабовському, носить додому. Іноді тут і вичитують удвох.

Ліберальним, інтелігентним є також колишній чорнопереділець Іван Карпович Чуйко — теперішній завідувач губерньського ветеринарного відділу: дозволяє йому, секретареві того відділу, готувати звіти про стан тваринництва по всій губернії вдома.

Добрі вони люди, без їхнього сприяння Грабовський і не уявляє, що б він робив, як би виконував службові обов'язки, бо його здоров'я після Якутії не тільки не поліпшилось, а навіть погіршало. Видно, і тут клімат для його легенів шкідливий, прямо таки отруйний. Справедливо кажуть про це лікарі Ківлич та Красовський, але губернатор Князев не хоче дослухатися їхніх наполегливих порад — відпустити хворого засланця хоча б у європейську частину Росії.

Красовський і Ківлич одностайно твердять, що в нього хронічний перикардит, радять Анастасії одіслати чоловіка на місяць-два попити кумис, клопочуться серед приятелів зібрати для того гроші, але сам він розмірковує інакше: вигоїти перикардит просто неможливо, отже, всі дружні заходи гуманних лікарів — марні, тільки кошти пропадуть. Ні-

куди їхати йому зараз не можна, тим паче, що дружина вже завагітніла і потребує сторонньої допомоги, а вагітність у неї проходить нелегко: от і зараз Анастасія лежить у своїй кімнаті і тихо постогнує...

Грабовський простягає руку до книжкової шафи, висмикує звідтіля «Історію літератури руської» Омеляна Огоновського і навмання розгортає в ній сторінку з автобіографією Грінченка. Власне, ту сторінку він читав не раз, але за тими разами якось не звертав уваги на деякі біографічні деталі, котрі дечим пересікалися з окремими фактами його власної біографії, зокрема дитячої та юнацької. А тепер якось наче мимохіть звернув.

Дивися ж ти, дивися: Борис від Павла старший лише на один рік, точніше, на кілька місяців, обидва вони народилися на Сумщині, хоч батько першого мав власний хутір, ввався на Сумщині, хоч батько другого був усього-навсього сложав себе паном, а батько другого був усього-навсього слобідським паламарем; обидва хлопці потім мешкали і вчилися у Харкові; обидва палко захоплювалися народницьким рухом, читали заборонену літературу, за що зазнали обшуку, арешту, сиділи в харківській тюрмі, відбували домашнє заслання на поруках у рідних...

Далі життєві дороги, долі двох юнаків, залюблених у художнє слово, розійшлися: Борис почав подвизатися на тернистій учительській ниві, сіяти шкільну премудрість, а Павло став професійним революціонером. Потім їхні шляхи знову перетялися — уже в літературі. Зрештою, якоюсь мірою поєднало їх і те, що їхні перші поетичні спроби здобулися на благословення геніального Івана Яковича Франка...

— Дорогий Борисе Дмитровичу, брате Борисе, — проказав напівшепотом. — Чи не ти то вошив драгву у того горбоногого шевця на харківській Москалівці, котрий відмовився лагодити мої подерті чоботи та ще й покепкував навіди мною? Чи то не ти тоді помічникував або навчався в нього? Видно, й тоді ти був беручим та роботящим: писав у харківській палаті, а тим часом опановував шевське ремесло, самотужки підготувався і склав при університеті екзамен на вчителя. Талановитий, друже, еси, щедро обдарований.

Тиха мова переходила в болісну рефлексію про творчі сили української літератури. Невесело, сумно. Бориса Грінченка, Лесю Українку гризуть сухоти, Михайла Коцюбинського мучить серце, Іван Франко хорує очима, якось мало не осліп. А хто ж далі вестиме наше словесне мистецтво на верховини майбуття? Хто гідно протистоятиме тій дека-

Усе це стосується й мене. Я твердо знаю, що знайду в собі досить моральних сил діждати кращого життя, однак мало маю надії на те, щоб вистачило сил фізичних. От і міркую собі: жити мені, може, не довго, то як би зробити так, щоб прожити з найбільшою користю для себе та для людей, щоб якомога більше попрацювати на благо рідного краю, рідного слова.

12

612

— Прочитали? — обізвався Грабовський з коридора, піддуваючи самовар і витираючи тильним боком правиці сльози, які заливали йому очі.

— Не розумію, Павле Арсеновичу, чому ви попросили мене прочитати цього листа, — дивувався Костюрін. — Такого ще ніколи не було.

20-1/8 М. Сиротюк, т. 1

— Порадитися зі мною? — ще більше здивувався Костюрін. — Я не вважаю себе фахівцем українознавства.

— Чому? Адже ви були слухачем Одеського університету, а відомо, що вчені того навчального закладу завжди активно досліджували вітчизняну історію, зокрема історію запорозького козацтва.

— Досліджували... — повторив Костюрін. — Згадати б, наприклад, Аполлона Олександровича Скальковського, його численні писання...

— Це той, якого гнівно висміяв Шевченко у вірші «Холодний Яр»?

— Той самий — «людомор»... Та хай йому всячина. Значить, ви хочете послухати мої міркування?

— Авжеж.

— Зопалу їх не так легко висловити. Думаю, що у найголовнішому своєму пафосі — у рішучому запереченні антинаукової ідеалізації історії України, в обстоюванні класового принципу висвітлення тієї історії, у розвінчуванні суспільного егоїзму українського шляхетства та православного духовенства — ви маєте цілковиту рацію і вірно орієнтуєте свого адресата. Одначе, як на мене, такої рації вам деінде серйозно бракує.

— Точніше.

— Хоч би й у тому місці, де ви твердите, що Україна ніколи не боролась ні за який свідомий загальноукраїнський ідеал, що, мовляв, ніколи не існувало загальноукраїнського патріотизму. Тут явна натяжка.

— Чому?

— Тому, дорогий мій друже, що в українського народу, як і в інших народів, патріотичні ідеї, любов до батьківщини, готовність боротися проти зовнішніх її поневолювачів споконвіч існували, існують зараз і існуватимуть завжди. Можна навести не одну тисячу фактів, коли високопатріотична ідея об'єднувала різні суспільні стани тієї чи іншої країни у боротьбі за її волю й незалежність. Пригадайте боротьбу французів проти загарбницьких зазіхань Англії, коли уславилася Жанна д'Арк, або Вітчизняну війну російського народу проти Наполеонового нашествия. Хибність ваших тверджень легко спростовує також визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетської експансії. Коротше кажучи, з патріотичними ідеями легковажити не можна.

— Невже я справді легковажу?

— Частково. Варто подумати і ще над одною деталлю.

— Якою?

— От ви твердите, що козацтво виїжджало на спинах поспільства.

— У чому ж тут, дозвольте спитати, полягає помилка?

— Насамперед у тому, що ви одним величезним обурчем обійняли всю українську козащину і тим одступили від того класового принципу, через який раніш розглядали історію України. Адже вам не менш, ніж мені відомо, що українське козацтво ділилося на дві групи, відмінні між собою як за правовим, так і за соціальним становищем: реєстровики, котрих утримувала корона і котрі обороняли її колонізаторські й полонізаторські інтереси, тобто панувала над поспільством, та запорожці чи низовики, які завжди боролися проти всілякого поневолення, соціального й національного, значить, виражали свободолобство і патріотизм трудового народу. До речі відзначити, що саме низовики рекрутувалися переважно з посполитого, поневоленого селянства та ремісничого люду, що саме вони були рушійною силою усіх гайдамацьких рухів. Це важливе питання принаймні я так розумію. Як ви ставитесь до моїх зауважень?

Грабовський відповів не скоро.

— Варто ще раз подумати. Справді мій «обруч» зараз видається й мені не зовсім вдалим. Це, далекі, тому, що я хотів якомога рішучіше заперечити явно ідеалістичні твердження мого адресата. Можливо, трохи й пересолив, але переробляти листа, мабуть, не буду. Хай читає і теж думає.

— Воля ваша, ваше й право, Павле Арсеновичу.

* * *

Новий рік зустрічали в Чуйків. Разом з хазяями на свято зібралися Костюріни, Скалозубови, Красовські, Грабовські. Доки господар заставляли стіл тарілками та пляшками, гості оглядали рясну ялинку, осяяну свічками, та слухали пискливу музику вухатого грамофона.

Коли обидві стрілки гарно вирізьбленого годинника, що висів на стіні аж під стелею, наблизились до цифри дванадцять, Іван Карпович почав наливати чарки. Павло Арсенович покрив свою, що стояла перед ним, долонею.

— Я горілки не вживаю, — сказав.

— А коньяк, пунш?

— Нічого і ніякого спиртного.

Чуйко непорозуміло розвів руками.

— Оце маю у своєму відділі такого непитушого секретаря? Я й не знав. Ганьба! Боюсь, Павле Арсеновичу, щоб

ви не стали в нашому колективі білою вороною. Де ж то у світі є такий чиновник, що не захоплюється оковитою?

За чоловіка заступилася Анастасія:

— Дорогий Іване Карповичу, Павло Арсенович справді ніколи не вживає спиртного, навіть під час нашого весілля не пригубив. Компотом і чаєм з лимоном удовольняється.

— Правда, — potwierдив Костюрін. — Його неприязнь до цього зілля та любов до чаю з лимоном я знаю ще з Якутська.

— Спасибі, Вікторе Федоровичу, що сказали, — знову перехопив мову Чуйко. — Виходить, ганьба мені за те, що не знаю своїх підлеглих. Не журіться, Павле Арсеновичу, буде для вас і чай з лимоном, і компот, який у нас на Поділлі називають узваром. Буде все.

Тим часом годинна та хвилинна стрілки порівнялися, і пролунав мелодійний передзвін. Гості дружно підвелися, тримаючи в руках чарки, а Грабовський — кришталеву склянку, наповнену бурштиновим компотом.

— От нарешті і прийшов йому кінець, минулому рокові, — першим заговорив господар. — Тяжким він був, здавалося, ще тяжчим і скрутнішим, ніж його попередник. Постійний нагляд за політичними діячами, обшуки, арешти, суди, заслання на каторгу...

— І втечі, — докинув Грабовський.

У його бік повернулися голови.

— Що ви маєте на увазі?

— А хоча б каторжника Токтогула Сатилганова, мого доброго приятеля, котрий утік з тобольської в'язниці.

— І втечі, — підхопив Чуйко. — Словом, проводжаємо цей рік без радості та вдячності. І побоюємось, щоб усе те, про що я говорив, не повторювалось у році новому.

— Щоб не повторювався неврожай, — докинув Скалозубов.

Гості заплескали в долоні за добрий майбутній урожай, осушили чарки і взялися закушувати. Чуйчиха підсовувала страви, припрошувала:

— Та беріть же, беріть. Ось гижечки, шинка, хрін...

Перед другим тостом підвівся Грабовський.

— Дорогі друзі, — почав стиха. — Тут Іван Карпович ганив минулий рік. Ганив у цілому справедливо, бо все те, про що мовилося — переслідування, арешти, суди — справді мало місце. Можемо згадати й розгром бібліотеки, заснованої декабристами і народниками, та багато чого іншого. Однак мені думається, що минулий, як і позаминулий, ро-

ки заслужили не тільки догани, а й похвали, доброї згадки та вдячності.

— Чим? — здивувався Чуйко. — Щось воно...

— І не одним, — відповів Грабовський. — Та й не лише вони, а й їхні попередники. Перш за все тим, що кожен з них, при всіх їх вадах та болячках, становили нові поступальні кроки нашої суспільності вперед, ті кроки, які засвідчували два істотні і за їх характером протилежні процеси; розклад, занепад державної бюрократії, загалом самодержавної системи, з одного боку, а з другого — зростання, розвиток революційних сил. Я не випадково згадав недавню втечу Сатилганова. Вона, та втеча, а тим паче безуспішні розшуки втікача, засвідчують падіння дисципліни серед карних органів. Тюремники бояться, не хочуть драгувати політичних борців.

Чуйчиха по-змовницькому підморгнула чоловікові, встала і тихо вийшла з кімнати. Грабовський, мабуть, не помітив її поморгу або ж вдав, що не помітив. Сьорбнувши зі склянки і облизавши губи, вів далі:

— І бояться зовсім не випадково: вони ніби нюхом чують наростання революційного передгрозя, наближення кінця їхнього панування. Цей страх багатозначний. Факт народження Російської соціал-демократичної робітничої партії дуже знаменний. Є підстави сподіватися, що в наступні роки вона, та партія, покаже свою силу, яка протистоїть царизмові, зрештою переважить його. Перші роки двадцятого століття мають бути поворотними в історичній долі нашої країни, а може, і всього людства...

До кімнати повернулася Чуйчиха і заспокійливо глянула на чоловіка. Той погляд зауважив Костюрін:

— Що за змова?

— Ніякої змови, — відповів Іван Карпович. — То дружина виходила надвір подивитися, чи не підслуховує, бува, хто. Воно ніби й свято, але сподіватися можна всього. Обережного, кажуть, і бог береже.

Скалозубов після чарки зробився веселим, безжурним, наче парубок-зайдиголова. Його бузкові очі зарв'їно палахкотіли.

— Давайте танцювати! — оголосив. — А вони, вивідачі, хай додивляються. Така в них служба, — і підхопив Марію Миколаївну.

Грабовський шепнув на вухо Анастасії:

— Потанцюй, Настуню.

Дружина показала на свій трохи випнутий живіт.

— Не можна.

— То посидь, серденько, а я позмагаюся з Віктором Федоровичем у шахи. Бо до танців я, сама знаєш, не моторний.

* * *

Ця розмова відбулася напровесні в читальному залі публічної бібліотеки. Ініціатором її був Микола Накоряков. Грабовського на неї запросила Ганна Олександрівна. Коли він прийшов, за столами уже сиділи початкуючі літератори, переважно вихованці семінарії та гімназії. Між ними виділявся своєю солдатською уніформою Давид Мінес, а також чорночубий актор Гіві Гамкрелідзе.

— Спасибі, Павле Арсеновичу, що прийшли, — сказала Ганна Олександрівна. — Мої найактивніші читачі, молоді таланти, майбутні поетеси, прозаїки, драматурги, давно вже просять організувати зустріч з вами. Ось вони й зібралися, приділіть їм бодай трохи часу.

І вийшла. Грабовський відчув на собі кілька пар допитливих очей.

— Що ж вас, юні друзі, цікавить? Питайте. Якщо зможу — відповім.

Якось хвилина минула в загальній мовчанці. Мабуть, ніхто не наважувався починати розмову. Першим підвівся кирпатий семінарист, зніяковіло мнуци в руках шапку.

— Скажіть, як стати поетом? — і почервонів до вух, аж густе його ластовиння спалахнуло.

Грабовський ледве посміхнувся в бороду. Стримував себе, щоб не соромити молодь, розбудити її ініціативу, заохотити до дії.

— Як стати поетом? — повторив. — Рецепт на це, да лебі, нема, хоч книжки з теорії літератури, з так званої поетики, існують. Найнеодміннішу передумову пробудження в людині митця становить наявність природного дару, однак для розвитку, удосконалення, для шліфування того дару потрібна праця, праця систематична, щоденна і невтомна, насамперед читання, вивчення дійсності, людського побуту, звичаїв, мови, всього того, що служить предметом словесного мистецтва.

— Тяжке діло, — зітхнув хтось тихенько. — А я думав...

— Нелегке, — підхопив Грабовський. — Поезія, проза, драматургія, публіцистика, література загалом — не терен бездумного ледарювання. Хто не любить працювати до са-

мозреченості, як то кажуть, до десятого поту, тому нема чого братися за словесне мистецтво. В літературі, як і в будь-якій сфері діяльності, успіхи, визнання, а тим паче слава не приходять самі собою, вони потребують колосальних зусиль. Зараз, наприклад, величезною популярністю серед читачів користуються твори Олексія Максимовича Пешкова, який виступає за псевдонімом Максима Горького. Ота так звана слава до цього дуже обдарованого письменника прийшла не зразу і, звісно, не випадково.

Давид Меніс скрипнув стільцем.

— Вибачте, Павле Арсеновичу, — заговорив солдат. — Ім'я Максима Горького я вже чув, але жодного його твору не читав, бо вони до тобольських бібліотек не дійшли. Розкажіть нам про цього письменника. Ви його особисто знаєте?

Грабовський потягнувся до кухля, що стояв перед ним на столі, налив води у склянку, пригубив її, витер вуса, мить подумав і почав:

— З Максимом Горьким я ніколи не зустрічався, однак переважну більшість його творів читав. Серед них найбільше запам'яталися мені такі оповідання, як «Макар Чудра», «Стара Ізергіль», «Челкаш», «Коновалов», «Колишні люди». Торік прочитав романи того ж автора «Фома Гордєєв», «Трое», а недавно отримав з Іркутська від приятелів його п'єсу «Міщани». Кожна культурна людина, особливо ж та молодь, що береться за перо, мусить знати твори Максима Горького, бо він тепер репрезентує все найпередовіше, найкраще, найталановитіше в російській літературі, та й не тільки в російській, найтвердіше протистоїть декадансу та іншим антинародним, антигуманістичним течіям у красном письменстві, починає ті поворотні кроки, які знаменують наближення великої соціальної бурі, підсилення суспільних, громадянських мотивів у словесному мистецтві.

— А де ж взяти твори Горького? — спитав Гамкрелідзе. — Мене, звісно, найбільше цікавить та п'єса, котру ви назвали. Чи не можна б прочитати її? Можливо, якраз підійшла б для нашої сцени в Народній аудиторії.

— Тому, хто захоче читати, я дам ті книжки, які знайдуться в мене, а серед них й «Міщани». Повчальним для початкуючих літераторів може бути ще один важливий момент з біографії Олексія Максимовича. Він перед тим, як стати Горьким, тобто почати друкуватися, багато мандрував по країні, випробовував себе, свої сили, наймитував,

отже, повною мірою скуштував всіляких найгіркіших життєвих гіркот, побував навіть у в'язниці.

Грабовський змовк, ще мить подумав і продовжив:

— «Буревестник с криком реет, черной молнии подобный, как стрела пронзает тучи, пену волн крылом срыгает.

Вот он носится, как демон,— гордый, черный демон бури,— и смеется, и рыдает... Он над тучами смеется, он от радости рыдает!

В гневе грома,— чуткий демон,— он давно усталость слышит, он уверен, что не скроют тучи солнца,— нет, не скроют!

Ветер воет... Гром грохочет...

Синим пламенем пылают стаи туч над бездною моря. Море ловит стрелы молний и в своей пучине гасит. Точно огненные змеи выются в море, исчезая, отраженья этих молний.

— Буря! Скоро грянет буря!

Это смелый Буревестник гордо реет между молний над реющим гневом морем; то кричит пророк победы:

— Пусть сильнее грянет буря!..»

У залі, здавалось, і муха не шебернула, притлумлена повієм несподіваної бурі. З книгосховища вийшли Ганна Олександрівна та старенька прибиральниця. Остання помахом руки причинила кватирку.

Першим отямився Накоряков:

— А це що таке, Павле Арсеновичу?

— Це, Колю, закінчення найновішого твору Максима Горького, що називається «Пісня про Буревісника».

— Справді буря, аж страшно,— перехрестила машинально груди прибиральниця.— Хай бог боронить.

Підвівся Гамкрелідзе.

— Павле Арсеновичу, розкажіть нам про ваш життєвий і творчий шлях.

— Це, хлопці, не так цікаво, тим паче, що пишу я мовою, яку далеко не всі з вас розуміють.

— Кажіть!

— Кажіть!

— Зрозуміємо!..

Тобольська весна скоренько підступалася до літа. Виповнялися бутони квітів, цвіли черешні й вишні. Люди клопоталися в садках та городах, готувалися до польових ро-

біт. На кожному кроці відчувався бадьорий і веселий повів.

Весняний живчик пробуджувався також у Грабовському, наповнюючи серце життєрадісним настроєм. Павло Арсенович сидів на плетеному з лози кріселку, вигрівався під благодатним сонцем, поглядав на дві кози та трьох козенят, що паслися посеред просторого подвір'я Филімонова, а тим часом думав про свою дружину, яка доходила останні дні вагітності. Гарна вийшла з Анастасії як жінка, так і дружина. І в цьому, мабуть, нема особливого дива: перед тим як вийти заміж, вона цілком вистигла, змужніла (мала двадцять шість років), а найголовніше — пройшла складний життєвий шлях, шлях дівчини-трудівниці; дівчини-революціонерки.

Анастасія, порівняно з ним, людина цілком практична, а до того ж діяльна, заповзята. Він, не привчений до родинного побуту, живе за нею, мов за кам'яною стіною, бо всі сімейні клопоти лежать на ній. Це ж вона через кілька днів після їхнього шлюбу напирала і найняла квартиру у Филімонова, обернула її на затишне кубелечко, згодом придбала кіз, забезпечила його поживним молоком, і він, завдяки тому молоку, відчув себе краще. Так, при такій дружині можна прожити ще кілька років і щось корисне зробити.

На ганку появилася Анастасія, помітно розповніла і з поплямованим лицем. Здавалось, навіть покирпатіла. У руці тримала полив'яне горнятко. Йшла повагом, перевалюючись, мов качка, на обидва боки.

— Оце похвально,— сяйнула широкою усмішкою.

— Що, Настуню? — не зрозумів він.

— Бачу, поволі стаєш хазяїном, попасаш кіз... А пригадуєш, як ти колись боявся їх?

Він також засміявся. Був задоволений увагою та спостережливістю дружини.

— Не згадуй того. У нашій слободі кози ніколи не вдилися, і я не уявляв собі, що то за створіння. Тому й справді остерігався їх.

Анастасія здоїла кіз і простягла чоловікові горнятко, наповнене пінистим молоком.

— Пий. Воно для тебе особливо корисне.

— І смачне,— додав він.— Спершу, правду кажучи, я його не любив, а тепер і за вуха не одтягнеш мене від нього. Ох смакота...

З хвіртки показався Филімонов. Був засмучений. Ще стрункий і покvapливий для свого поxилого віку, фельдшер зараз виглядав ніби згорблений, навіть по-старечому накульгував.

— Біда, Павле Арсеновичу,— вимовив стомлено.

— Яка біда?

— Зловили Токтогула Сатилганова.

Грабовський також спохмурнів. Відчув тупий біль у грудях.

— Пригнали сюди?

— Ні. Прийшло сповіщення з Іркутська. Знову судитимуть.

— Тепер може загинути чоловік,— докинула скрушно Анастасія.

— Може, може,— зітхнув Грабовський.— Якби ще раз утік.

Тюремний фельдшер тільки журно похитав головою, глухо клацнув язиком і поплентав до будинку. За ним рушила також Анастасія. Грабовський сидів, вражений хмарною Токтогуловою долею. За невеселими думками не помітив, як до нього підійшов Накоряков. В очах юнака буйно променилася радість. Він зразу пізнав невеселий настрій свого старшого друга.

— Що з вами, Павле Арсеновичу?

Грабовський виповів новину, принесену Филімоновим.

— Шкода,— засмутився Микола.— Дуже шкода. Та, на жаль, ми Сатилганову допомогти нічим не можемо. А я до вас, Павле Арсеновичу, з книжками Максима Горького та з приємними новинами.

— Розповідай.

— Новина номер перший: недавно з Тамбова до нас прибули Новодворські.

— Хто вони такі?

— Досвідчені соціал-демократи. Вона брала участь у заснуванні підпільної друкарні в Тамбові, а він вів пропаганду серед тамбовських робітників. Палкі люди. Позавчора уже скликали наш молодіжний актив.

— Де скликали?

— У Шалабанових.

— Нащо?

— Знову розповідали про Перший з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії, про діяльність багатьох соціал-демократичних гуртків та груп, про підготовку Другого з'їзду нової партії.

— Чому ж ти не попередив мене про збори?

— За вами ж гласний нагляд.

— Усе те дурниці,— насупився Грабовський.— Такі справи, такі... і я осторонь стояти не можу й не хочу. Розумієш?

— Цілком розумію,— відповів Накоряков.— Я, дорогий Павле Арсеновичу, власне, прийшов до вас подякувати вам за добру науку, за книжки і попрощатися.

Грабовський знову насупив свої чорні брови.

— За яку науку?

— За ту, що ви дали мені своїми розмовами, книжками, порадами, зрештою, своїм революційним досвідом.

— Таке скажеш. І слухати нема що... А чого прощатися?

— Іду в Казань.

— У Казань? За чим?

— Хочу більше побачити світу. Казань — університетське місто, у ньому, казали Новодворські, є міцна соціал-демократична організація.

— Думаєш вступати до університету?

— Побачу. Мене більше тягне до партійної та літературної діяльності.

Грабовський пильно глянув на юнака, прихилив до себе, міцно обійняв, поцілував.

— Хай щастить тобі, Колю, здійснити твою благородну мету.

* * *

Йдучи зі служби, Грабовський несподівано стрів на Архієрейській площі Гіві Гамкрелідзе. Актор тримав у руці книжку і ступав поволеньки, наче оглядав низько підстрижені газони та розквітлі дерева. Привітав вродливого юнака, палко потис руку.

— В Народну аудиторію прямуєте?

— Ні. Прогулююсь, хапаю чисте повітря, а якщо правду сказати, підчатовую вас.

— Мене?

— Хотів віддати «Міщани» Горького і про дещо поговорити.

— Могли б зайти додому.

— Незручно заважати вдома.

— Якщо ви такий уже делікатний, то сідаймо он там, на лаві, та й побалакаємо.

Гамкрелідзе, коли присіли під крислатим ясенем, подякував за п'єсу, захватно похвалив її і перевів мову на інше:
— Недавно Давид Мінес розповідав мені, Павле Арсеновичу, що ви перекладали грузинських поетів українською мовою.

— Перекладав.

— Кого саме?

— Ніколоза Бараташвілі, Іллію Чавчавадзе, Акакія Церетелі.

— Чудово! — вигукнув Гамкрелідзе. — Це ж найбільші наші поети, окраса грузинського словесного мистецтва. А напам'ять нічого не знаєте?

— Дещо тримається в голові. От, наприклад, вірш Церетелі:

Як чорна тьма, та зло, та заздрість люта
Мене оступлять, мов юрба катів,
Я трачу все, закутий наче в пута —
Не боротьби, а смерті б лиш хотів.
Але мені всміхнеться погляд милий,
І враз душа скидає мертвий сон,
До бою я світ заклинаю цілий,
Стаю міцним і смілим, як Самсон.
Не дівчина палким огнем кохання,
Не рідна мати будять силу ту, —
А молодіж співцеві шле вітання,
Що їм співав про волюнку святу.
Не взяв би я за ті вітання ширі
Усіх багатств, усіх скарбів людських:
Вони дають могутній голос лірі,
Спиняють злет бажань та мрій гидких!

Закінчивши читання, Грабовський говорив далі:

— Кажіть, Гіві, відверто, чи бодай трохи скидається мій переклад на оригінал, бо ж перекладав я з російського підрядника.

Гамкрелідзе погромадив пальцями свою буйну шевелюру, в його гарних очах блимнули карі світлячки.

— Я особисто знайомий з Акакієм Церетелі, — почав. — І цей вірш знаю, навіть не один раз читав зі сцени. Він загалом звучить не зовсім так, як у вашому перекладі, ви його дещо «українізували», змінили розмір, ритміку, однак зміст твору Акакія Ростомовича, настрої автора передали вірно й гарно, що, думається мені, є найголовнішим. До речі, Акакій Ростомович дуже любить Україну, з захватом розповідає про неї, казав мені, знався з Тарасом Шевченком, напам'ять цитує «Кавказ», приятелює з деякими теперішніми діячами української культури. Словом,

українці мусять шанувати й популяризувати цього славетного співця Грузії. Ви часом не перекладали його «Суліко»?

— Не доводилось.

Актор журно похитав головою.

— Шкода. Дуже шкода, — повторив з натиском. — Адже «Суліко» є однією з найкоштовніших перлин грузинської поезії.

— А можна роздобути її мовою Церетелі?

— Я дам, геть і підрядник зроблю.

— Наперед дякую, милий Гіві.

Гамкрелідзе, видно, розохотився. Запалив цигарку, дмухнув хмарою диму набік від співрозмовника, аж закашлявся.

— Дорогий Павле Арсеновичу, — заговорив знову. — Можу підказати вам для перекладацької роботи ще одну, на мій погляд, вдячну тему.

— Підказуйте.

— Твори Давида Гурамішвілі.

— Такого поета, правду кажучи, я й не чув.

— Жаль. Він, щоправда, не прирівнюється ні до Бараташвілі, ні до Чавчавадзе, ні до Церетелі, але по-своєму цікавий і посідає певне місце в нашій літературі вісімнадцятого століття. Між іншим, більшу половину свого життя прожив на Україні, в Миргороді та в селі Зубівці. Залишив по собі автобіографічну збірку поезій «Давитіані», а також поему «Весела весна», написану за мотивами українських народних пісень.

— Це справді цікаво, — захопився Грабовський. — У вас твори Гурамішвілі є?

— Знайдуться. Якщо хочете, завтра принесу.

— Спасибі. Чекатиму.

* * *

Анастасія надсадно стогнала у своїй кімнаті, скреготала зубами, пронизливо кричала, а Грабовський стояв у їдальні ні живий, ні мертвий, затамувавши подих. Не чув і тікання годинника на стіні. Так збігло чимало часу, і породілля нараз замовкла. Ще минуло кілька хвилин, коли одхилилися двері і баба-пупов'язка прошамотіла беззубим ротом:

— Шлава богу. Шин. Викапаний батько. Проказуйте молитву во здоровіє.

Грабовський схитнув головою, наче скинув з неї оману, зробив поривистий крок до дверей, але вони причинилися, і бабуся зникла за ними. Повернувши від них, почав кружляти подумки ідальнею. Груді розпирала буйна радість. От воно і звершилось те, про що мріяв багато років. Син. Продовження роду, розвиток традицій, здійснення мрій найсвятіших. Є чого сподіватися. Син зіпнеться на ноженята, підросте, забере його, дружину і — на Україну, на, як говорили запорожці, тихі води, ясні зорі, у край веселий. Ох, почнеться життя...

Тільки наступного ранку повитуха дозволила Грабовському побачити матір і новонародженого. Анастасія лежала на правому боці, видавалася схудлою, а біля неї, присмоктавшись до грудей, мотало червоними ніжками коротеньке немовля.

Павло Арсенович поцілував дружину в соковиті губи і довго придивлявся до сина.

— Спасибі, Настуню, за козака, — заговорив нарешті. — Поглянь, кохана, які в нього маленькі й пухленькі рученятка, а нігтиків майже не видно. Дозволь мені взяти його.

— Бери, ти ж батько. Тільки будь обережний, бо він прийшов на світ кволенький, в ньому ледве теплиться вогник життя, який легко погасити.

Серце Грабовського трепетало, мов піддуге багаття. Він незграбно підняв дитину і легенько притулив до грудей. Зробив три кроки назад-вперед.

— Оце таки справді козарлюга бульбівського типу. Як же, Настуню, ми назвемо його. Може, справді Тарасом? Анастасія поправила на собі білу сорочку.

— Це ім'я таки прекрасне, — сказала роздумливо. — Мені не раз випадало заливатися слізьми, читаючи повість Гоголя «Тарас Бульба». Я не проти такого наймення, однак ще більше люблю ім'я твого друга Грінченка.

— Ти хотіла б назвати нашого сина Борисом?

— Так. А ти?

— Я не проти, бо ж глибоко шаную Бориса Дмитровича.

— Будемо вважати — ім'я вибрано?

— Безумовно. А ти вже не шкодуй Борискові молочка, аби він якомога скорше міцнів та ріс.

Павло Арсенович нараз відчув гострий біль у серці, віддав немовля дружині і, тримаючись за груди, кволо поплентав до своєї кімнати. Випивши ложечку мікстури, при-

несеної вчора Ківличем, роззувся, приліг на диван, випростав руки й ноги і полегшено зітхнув. Здогадувався: раптові серцеві спазми були викликані бурхливим напливом досі не відомих батьківських почуттів. І тишився, і мучився.

...Новий приступ хвороби виявився і тривалим, і складним. Недуги, здавалось, змагалися між собою, безнадійно знесилюючи організм, завдавали нестерпних мук. Звівся Грабовський на ноги лише посередні літа. Усі турботи Анастасії про його здоров'я пішли марно — висох, немов тріска. Насилу переставляв ноги. Ще часто бухкав, відчував ломоту у спині, крижах. Настрій був гнітючий. Не бачив і того, як Бориско почав рачкувати, сміятися і щось лепетати. Ледве дійшов до столу, сів на стілець, умочив ручку в чорнило і почав хисткою рукою komponувати лист до Грінченка.

«Любий брате! Не писав до Вас довго та й сим разом пишу небагацько. Може, спитаєте: через що? Через те, що сумую і ніякого викруту не бачу. Пропадають сили душі і тіла; працювати нестає ні часу, ні снаги. Ні, не можна робити путнього діла, сидючи тут; не можна зберегти живих зв'язків з людьми; не можна йти з життям поруч, а не те, що попереду... Таке життя — не життя, така робота — не вдовольняє вона й трохи. Живеш, щоб їсти та пити — більш нічого; відчувати се і розумом розмірковувати — пекельна мука. А звідсіль не вирватись... Як на те й «Літературно-науковий вісник» перестав приходити — з маю не було. Чи не заборонили його часом? Напишіть мені — будьте ласкаві, щоб я знав, що й як. Щиро подякую. З сим будьте здорові та не забувайте зовсім...»

Р. С. Не дуже давно у мене народився син, і дружина моя, шануючи Вас, назвала Борисом; малесеньке, а все всміхається; та й се мене якось не радує, болить душа без «святої волі, братерства братнього», а де їх взяти? Не знаю чому, а ніколи ще я не вмирав за Україною так, як зараз; може, літа тут виною, а може, й те, що занадто втомився, бо «сподівання мої всі даремні були» і нічого світлого мені не лишили.

* * *

Чекаючи на Славніна, Грабовський попередньо переглядав щойно набрану газетну сторінку. Зразу помітив кілька грубих помилок у наборі і почав виправляти. До коректорської зайшов Костюрін. Завжди жартівливий, ве-

селий, цього разу редактор вражав невластивою йому насурмленістю. Мовчки потиснувши руку старшому коректорові, пробіг розсіяним поглядом свіжу верстку, спитав:

— А де Порфирій Порфирович?

— Мабуть, затримався в музеї,— відповів Грабовський.— Потрібен?

— Ні. Якраз добре, що його нема, а ми тим часом можемо поговорити, бо справа, про яку йдеться, стосується насамперед нас двох.

Грабовський насторожився. Костюрін витяг зі спідньої кишені піджака складений учетверо аркуш паперу, пробіг його очима і подав:

— Гляньте.

Перед очима Грабовського зарябіли гарно виведені букви: «Колишній каторжний і засланець Віктор Федорович Костюрін разом зі своєю дружиною, також колишньою засланкою, видає у Тобольську газету «Сибирский листок», яка служить для них і осіб політично неблагонадійних засобом проведення серед населення Тобольської губернії антиурядових ідей та сучасного визвольного руху в Росії». Старший коректор спохмурнів.

— Що це і звідкіля?

— Донос начальника губернського жандармського управління на нашу газету,— відповів редактор.

— Де ви його роздобули?

— Тихенько передав мені, скопіювавши, писар того ж управління. Він, виявляється, любить нашу газету, передплачує її, знає мене, то й попередив про можливу небезпеку. Учора навмисно приходив додому.

— Чим зокрема невдоволений жандармський начальник?

— Насамперед вашими, Павле Арсеновичу, статтями про Пушкіна та Шевченка. Я з цього приводу краєм вуха дещо чував і раніш, але не хотів говорити вам. У вашій розповіді про загибель Пушкіна жандармський держиморда побачив замаскований натяк на чорну роль царизму в цій справі. Нащо, мовляв, до смерті творця «Євгенія Онегіна» приплетено ще й смерть Лермонтова? Нащо згадувати Дантеса, Мартинова, підкреслювати невинуватість убивства? Кому все те на руку?

— Знає кішка, чие сало з'їла,— вставив глузливо Грабовський.— Паралель між загибеллю Пушкіна й Лермонтова я навів навмисно.

— Те розуміють не лише «голубі мундири»,— кивнув головою Костюрін,— а й читацькі маси. Супився підполковник, казав писар, також на ваше твердження про те, що Пушкін недостатньо був оцінений його сучасниками, недостатньо цінується й зараз. А статті про Кобзаря, особливо друга, викликали в начальника жандармерії Тобольщини хижий гнів. «Як ви допустили таке неподобство?— скіпався він до цензора після опублікування «Пам'яті Т. Г. Шевченка».— Хто дозволив пропагувати того бунтівника, який зганьбив всю царську фамілію, люто знущався над імператором Миколою І? Хто?» Цензор заробив сувору догану й попередження про можливе вигнання зі служби. Є, звісно, претензії й до інших матеріалів, опублікованих на шпальтах газети, однак до ваших найбільше.

— Що ж мені робити далі?

— Не розумію вашого запитання, Павле Арсеновичу.

— Покидати редакцію?

— Чому?

— Щоб позбавити вас зайвих клопотів.

Віктор Федорович машинально перегорнув газетну підшивку. На його очі набіг смуток.

— Виходить, ви мене, друже мій, зовсім не зрозуміли. Відверто кажучи, я готовий скорше позбутися «Сибирського листка», ніж вашого співробітництва в ньому. Те, що ви чули зараз, має насторожити нас, посилити нашу пильність. Можна сподіватися обшуків, викликів до місцевих властей. У вашій квартирі нема нічого протизаконного?

Грабовський гірко посміхнувся:

— Є.

— Потрібно якомога глибше позаховувати.

— Це майже неможливо зробити, бо маю українські книжки, видані в Галичині, а їх царське законодавство забороняє довозити в імперію.

— Та-ак,— клопітко клацнув язиком редактор.— Тут я й не знаю, що порадити. Страшне законодавство, можливе хіба що в напівфеодальній країні. А втім, може, до обшуку й не дійде.

У кабінет зайшов молодший коректор Порфирій Порфирович Славнін.

— Даруйте, Вікторе Федоровичу, що трохи запізнився.

— Нічого,— відгукнувся Костюрін і вийшов.

Дівчина Дуня, яку найняли Грабовські після народження сина, зайшла трохи збентежена. Витирала мокрі руки об квітчастий фартух.

— Павле Арсеновичу, вас питає якийсь солдат.

Грабовський одірвався від писання, поклав ручку на стіл, випростався.

— Просіть.

За якусь мить поріг переступив Мінес.

— Вибачте, Павле Арсеновичу, що зважився прийти до вас додому.

Грабовський пішов назустріч, гаряче потис гостеві руки.

— Ходіть, Давиде, ближче, сідайте ось на стілець. Спасибі, що прийшли. Зараз почастую вас чаєм. Питимете?

І, не чекаючи відповіді, пішов у кухню. Повернувся звідтіля, несучи дві склянки чаю і тарілку з рум'яним печивом.

— А ви й досі стоїте? — здивувався. — Це зовсім не схоже на солдата. Сідайте, куштуйте божественний напій.

Мінес присів на стілець, схилився над склянкою.

— Дякую. Я забіг лише на хвилинку.

— Куди квапитеся?

— Служба — не дружба.

— І то правда. Що ж пригнало вас до мене?

— Ваша збірка «Хвиля».

— «Хвиля»? А де ж ви її взяли?

— У Василя Степанова. Ви, казав він, подарували його батькові.

— Подарував, — підтвердив Грабовський. — Прочитали?

— Авжеж.

— Маєте зауваження, претензії? Та сьорбайте ж чай, сьорбайте, бо захолоне.

— Сьорбаю, — посміхнувся солдат. — Зауваження, претензії? — перепитав. — Не глузуйте, шановний Павле Арсеновичу. Я страшенно здивований, вражений і захоплений вашою перекладацькою роботою. Майже двісті поетів різних країн, різних літературних шкіл, поглядів, уподобань... Колосальне багатство художніх прийомів, строфіки, ритмики, стильове розмаїття... Все те під силу далеко не кожному перекладачеві.

Грабовський застережно підняв руку і злегка нахилився.

— Не хваліть мене, Давиде. Я не люблю того.

— А хіба ж я хвалю? Даруйте, коли так вийшло. Хотів сказати те, що побачив, відчув, що вразило мене.

— То за тим і прийшли?

Мінес одсунув спорожнілу склянку.

— Не тільки за тим. Не сердьтесь, Павле Арсеновичу. Справа в тому, що я також випробовую себе в галузі перекладу, хочу присвятити цій справі всі свої сили.

Грабовський пожвавішав, звеселів. Також одсунув за хололий чай.

— Оце вже зовсім інша пісня і набагато приємніша. А то... Чому ж раніш про це не говорили?

— Соромився. А зараз, прочитавши «Хвилю», хочу запитати, як ви перекладаєте? У збірці надруковано переспіви поетів англійських, французьких, італійських, іспанських, німецьких, скандинавських, грузинських, вірменських, мадярських, польських, чеських, болгарських та інших. Невже стільки мов знаєте? Де берете тексти? Як засобами української мови передаєте стильові особливості тієї чи іншої національної поезії, того чи іншого поета?

Грабовський дивився прямо в сині очі Мінеса, а тим часом пригадував, що колись йому дещо подібні питання ставив Грінченко, що, відповідаючи Борисові Дмитровичу, він тоді спробував теоретично узагальнити свій перекладацький досвід. Зараз те узагальнення знову оживало в пам'яті.

— Чи знаю я іноземні мови? — запитав ніби сам себе. — На жаль, не багато, всього кілька. Вивчав їх переважно в тюрмах — харківській, ізюмській, московській, іркутській. Тим, що знаю, чого досяг, я зобов'язаний багатьом людям, переважно політичним в'язням. У моїй перекладацькій практиці мало місце всіляке. Все залежало від умов та обставин. Найчастіше, бувало, так: товариші, які гарно володіли чужоземними мовами, перекладали мені іномовні тексти буквально, а я з тих перекладів робив свої, віршовані. Крім того, я передплачував чимало книжок з історії літератури різних народів, читав статті про чужосторонню поезію і в них знаходив дослівні прозові переклади, котрими також користався. Іноді вдавався до прийомів, які навряд чи можна визнати найдоцільнішими: англійські вірші перекладав з німецького перекладу, а грузинські з польського.

— Не мали оригіналу?

— Так. З чеської, сербської, болгарської та польської, як, звісно, і російської, користався оригіналом. А загалом про текстуальну точність не дбаю. В кожному творі для мене мають вагу головна думка та його загальний характер, настрої автора, дрібниці ж мені — ніщо, бо я не антикварій, через те вважаю такий спосіб роботи цілком можливим, аби добра була робота. Це головне. А ви як вважаєте?

— Цілком поділяю ваші перекладацькі принципи. Хочу продовжувати й розвивати їх.

— А з яких мов і на яку збираєтесь перекладати?

— З усіх слов'янських, насамперед з російської — на білоруську.

— Похвально! — захопився Грабовський. — Навіть дуже похвально! Білоруською володієте добре?

Мінес зашарівся.

— Самому себе хвалити незручно, однак, здається, знаю її непогано, бо ж вона мені рідна.

— Звідкіля ви родом? І вже за одно, вибачайте, як потрапили сюди?

— Родом я з-під Вільни, там закінчив гімназію. П'ять років тому забритий до війська, служив у Мінську. Там зв'язався з підпільним молодіжним гуртком, розповсюджував матеріали Першого з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії, був схоплений і за наказом командування потрапив у Тобольськ як штрафник.

Грабовський машинально поколотив у склянці прохолодий чай. У його очах мерехтіли світлячки доброї надії.

— Гарно починаєте, Давиде, свій творчий шлях. Уже коли цікавитесь політикою, то буде з вас і перекладач, і громадський діяч, і борець.

— Спасибі, Павле Арсеновичу, — відгукнувся схвилювано Мінес.

— Буде, — повторив Грабовський твердо. — Для того потрібна лише сила волі, витривалість та праця, праця і ще раз праця. Зараз можете показати мені свої перекладацькі спроби?

— Вони в казармі.

— Приносьте в неділю, і разом прочитаємо.

* * *

Батько тішив сина, що лежав посеред ліжка, зовсім голенький, мов ангелочок. Торкався маленького, вип'ятого наперед пупчика, пухленьких щічок, чорного довгого во-

лосся на голівці, виробляв руками всілякі фіглі-міглі, а хлопчик заливисто реготав.

— Що ж це ви, Борисе Павловичу, дригаєте ногами, сучите дульки, але нічого путящого не кажете. Вам уже три дні на восьмий місяць. Пора прощатися з рачкуванням, ставати на ноги, говорити, ханати kota за хвіст, тягнути скатерку зі столу, бити тарілки, склянки, щоб мати купляла нові. Скоріше рости, синочку. Згодом перестане вити за вікном дудя, прийде весна і ми поїдемо на Україну, а там побачиш свого старшого тезку...

До кімнати зайшла Анастасія, підперезана квітастим фартухом і блаженно усміхнена. Схилилась над немовлям, лунко цмокнула в щічку.

— Що ви тут так голосно розбалакуєте, аж у кухню чути?

Грабовський підморгнув синові, роблено підкритув вуса.

— То все наші, чоловічі, секрети.

— Може, й мені повідаєте їх?

— Радилися, що робитимемо весною.

— До весни ще як до неба. Недавно лише різдво минуло.

— Добрий господар лагодить плуга взимку...

— Пора обідати. — І гукнула на кухню: — Накривай, Дуню, на стіл!

Павло Арсенович теж встав, розгладив на собі долонями теплий пухнастий халат, який йому недавно купила дружина.

— Настуню, зачекай хвилинку, хочу з тобою поговорити, поки борщ простигне.

— Про що говорити?

— Є, присядь. У мене вже давно набігла думка, щоб ти набула собі бодай середню медичну освіту. Вступай цього року до фельдшерсько-акушерської школи.

— До школи? — не второпала дружина. — Що ти вигдав? У мене є професія, заробіток...

— Професія, заробіток, — повторив Грабовський, журно хитаючи головою. — Що ж то за професія? Масажистка. Натирати чужі кістки, дихати чужими випарами, напружуватися до поту, а за все те одержувати нікчемні копійки.

— Але й без них нам не прожити.

— Проживемо, — сказав він спокійно. — Я ж отримую гроші у ветеринарному відділі та в редакції «Сибирского листка».

— І з них щомісяця одсилаєш по десять карбованців якійсь Єлизаветі Кац,— кинула з легким докором.

Грабовський довго і з болісним виразом очей дивився на дружину.

— Цього, Настуню, докору від тебе я не сподівався. Тобі добре відомо, що Єлизавета Кац, яка колись разом зі мною, Сигидою та іншими засланнями-народниками йшла в Сибір, зараз за революційну роботу знову потрапила до в'язниці. Пригадую, ти з почуттям вдячності розповідала мені, що коли сиділа в Бутирках, то невідомі люди передавали тобі харчі й гроші. Знаю, Єлизаветі хтось також допомагає, проте і я не можу стояти збоку. І не стоятиму. А твій докір відкидаю геть. Я його не чув.

Анастасія густо покалиновіла, навіть слухала чоловікову мову, заплющивши очі. Розплющила їх тільки після того, як він замовк.

— Вибач, Павле, за нерозумні слова. Вирвались вони в мене тому, що нам так важко жити.

Павло Арсенович ніжно погладив її по голові.

— Важко, моя мила дружино, але всім чесним людям жити нелегко. А вчитися все-таки треба. Треба, треба,— повторив.— Знаєш мое ледаче здоров'я. Сподіватися на серйозне поліпшення його нема підстав. Про це відверто говорять Ківлич і Красовський. Можеш zostатися молодю вдовою з Бориском на руках. Хочу, щоб ти, коли мене не стане, мала собі й синові бодай прожитковий мінімум.

Анастасія витерла рукавом сльози, що залили їй очі.

— Нащо ти, Павле, передчасно накликаєш собі смерть? Красовський та Ківлич радять їхати на кумис, підлікуватися.

Грабовський зітхнув.

— Іхне, лікарське, таке завдання... Одне слово, йди в фельдшерсько-акушерську школу.

— Треба ж тримати вступні іспити, а я все, що колись знала, давно позабувала. Соромно жінці кліпати очима перед екзаменаторами.

— Нічого, дружинонько. Я вірю в твої здібності. Підготуєшся і вступиш. Домовились?

Підохочена похвалою, Анастасія посміхнулась.

— Якщо ти вважаєш, що зможу...

— Зможеш, зможеш, розумнице моя! Тепер гайда обідати.

* * *

Микола Скалозубов зайшов у ветеринарний відділ губернської управи трохи розчарований. Тиснувши руку Грабовському, скаржився:

— Мав пильну справу до Івана Карповича, а він, виявляється, хворіє.

— Третій день уже не приходить на службу,— ствердив Грабовський.

— Що з ним?

— Не знаю. Ківлич каже, ніби тяжкий нежить, кашель.

— От тобі й на. Надворі запахло весною, ось-ось побіжать талі води, а завідувач ветеринарією надумав повалятися в ліжку... Маю деякі справи й до вас.

— Сідайте, Миколо Лукичу, і розповідайте.

— Насамперед, хочу запропонувати вам співробітництво в нашій газеті «Тобольские губернские ведомости», де я керую відділом сільського господарства та кустарної промисловості. На мій погляд, те співробітництво буде для вас корисним і цікавим.

— Чим саме?

— По-перше, матимете за роботу якісь копійки, а по-друге, глибше пізнаєте тутешнє життя, що для письменника багато важить.

— У чому ж може виявитися мое співробітництво? Ректорство?

— Ні. Треба бути автором, ніби власкором.

Далі губернський агроном викладав зміст того власкорства. Справа в тому, що «Тобольские губернские ведомости», зокрема додаток до них під назвою «Отдел сельского хозяйства и кустарной промышленности», має у багатьох повітах губернії своїх позаштатних, добровільних кореспондентів, яким іноді перепадають заохочувальні винагороди. Ті дописувачі щодня надсилають у редакцію гори найрізноманітнішого матеріалу про діла на місцях. Матеріали, звичайно, сирі, напівграмотно написані. Їх потрібно доводити, як то кажуть, до літературної кондиції, бо вони лежать неопрацьованими не тільки за цей, а й за минулий рік.

— Серед співробітників я не бачу такого, хто б міг пристойно виконувати ту роботу. Тому й звертаюся до вас. Як ви дивитесь на мою пропозицію?

— Манлива пропозиція,— відповів Грабовський.— Не

знаю тільки, як подивляться на це моє співробітництво у вас Віктор Федорович та Іван Карпович.

— То я беру на себе, думаю, домовлюся з ними. Гарзд?

— Хай і так. А коли я зможу отримати матеріали?

— Завтра. Якщо іноді не-будете встигати — я допомогатиму вам. Отже, домовились! Спасибі, що дали згоду. А тепер — друга. Нарешті я прочитав Грінченкову повість «Серед темної ночі» і приніс її вам. Нате.

Грабовський взяв три книжки журналу «Киевская старина» за минулий рік, де було опубліковано цей твір, і поклав на свій робочий стіл.

— Сподобалась?

— Навіть дуже! — випалив Скалозубов. — Може, побалакаємо іншим разом, бо зараз хочу сходити до Івана Карповича.

— То візьміть мене з собою.

— Таке скажете, ніби маю вести вас за руку. Ходімо.

Уже дорогою, перестрибуючи крихкі снігові проталини, Микола Лукич виповідав своє враження від прочитаного. Виповідав спокійно, роздумливо. Його, як і завжди, було цікаво слухати.

— Борис Грінченко, видно, талановитий і спостережливий прозаїк. Блискуче знає українську мову, побут, сільську психологію, пише легко, часом афористично. Шкодную, що раніш не читав цього автора.

— Можете прочитати, якщо є охота, — вставив Грабовський. — Маю тритомник творів Василя Чайченка (це — псевдонім Бориса Дмитровича), виданий кілька років тому у Львові. Дати?

— Наперед дякую. Повість «Серед темної ночі», на мій погляд, дечим перегукується з писаннями Нечуя-Левицького, однак має власне проблемно-тематичне й мистецьке обличчя. А як ви думаєте?

— Деяка спорідненість між цими двома письменниками справді є.

Скалозубов ляснув Грабовського по плечу.

— Мені приємно чути це. У прочитаній повісті я бачу поважне тематичне відкриття, за яке мусимо бути вдячними авторові. Зрештою, в колоритній історії родини Сивашів, у життєвих дорогах братів Дениса, Романа, Зінька, у тяжких поневір'ях круглої сироти-наймички Левантини, у бузувірських «діяннях» писаря Копаниці, крамарів-шкуродерів Сучка, Квасюка втілено багато тієї гіркої

правди, якою густо насичена наша теперішня суспільна дійсність, українська ж особливо. Так, Павле Арсеновичу?

— Так, — відповів Грабовський. — І все ж мені здається, що ви надмірно захоплені повістю, а тому, вибачайте, не вловили деяких її ідейних прогалів.

— Наприклад.

— Я особисто не зовсім сприймаю образ Романа, в якому зосереджено всі жахливі наслідки потворного впливу на людину солдатчини. Повернувшись з війська, середульший син Сивашів не допомагає родині, ледарює, пиячить, краде, знаджує Левантину, пристає до злодійської зграї, наводить її на рідне село... І все це пояснює письменник єдиним чинником — кількарічним перебуванням колись доброго сільського парубка у війську. У теперішній царській армії трапляються, окрім всіляких моральних покривів, і такі, як наш спільний знайомий Давид Мінес.

— Маєте рацію, — згодився Скалозубов, проводячи поглядом городового, що поминав їх. — Може, це й справді ідейна прогалина, бо ж теперішня армія багато чим одрізняється від тієї, у котрій служили по двадцять п'ять років, а солдат вважався сірою скотиною. Але й своєрідний анахронізм у Романовому образі я схильний пояснювати, так би мовити, традицією української літератури. Те лихо, якого завдає народним масам тяжка служба у царському війську, яскраво показали і Тарас Шевченко, і Марко Вовчок, і той же Нечуй-Левицький, і інші ваші письменники.

Грабовський заперечно хитнув головою. Його поривало до суперечки:

— Справжній митець, Миколо Лукичу, повинен не просто повторювати суспільні явища, відкриті його попередниками, переспівувати їх, а відкривати щось нове, озброювати читача новими думками, тобто йти вперед.

За розмовою й не розгляділись, як підійшли до будинку Чуйків. На їх стук вийшла Чуйчиха.

— Доброго здоров'я вам, — привітався Скалозубов і запитав жартівливо: — А де той болящий?

— Біля нього зараз якраз пораяється Ківлич, — відповіла господиня. — Спасибі, що прийшли. Іван Карпович буде Радий. Заходьте.

Павло Арсенович був здивований і вражений несподіваною подією: сьогодні перед полуднем поштар приніс йому прямо в редакцію «Сибирского листка» гроші. Та ще й не

які-небудь, а триста карбованців, цілий капітал, якого ніколи не мав, навіть достоту не уявляв собі. Звідкіля вони прийшли, хто надіслав, за що? Такого ще не бувало. Гонорар? Але він ніяких гонорарів ніколи не отримував.

Спершу завагався: брати чи ні? Мабуть, помилка, щось наплутала пошта. Лише прочитавши переказ, зрозумів, що гроші надіслав Борис Грінченко. Але нащо? Хто його просив? Можливо, хоче, щоб купили йому щось у Тобольську. Однак що тут можна дістати привабливе для українського літератора? Може, рушницю? Може, рибальські снасті? Може, шубу?

Так перебравши в пам'яті всі загадки та догадки, нарешті розписався за гроші і, не лічачи їх, запхав жужмом у кишеню та й рушив з коректорської. І дорогою не міг позбутися нав'язливих думок. Так з ними, розвихреними і тривожними, зайшов у подвір'я Филімонова. Анастасію застав у її кімнаті — гралася з сином. Скинула подивно очі на чоловіка.

— Чого так рано прийшов? Погано стало?

Він розповів про okazію в редакції, про свої туманні догадки, а вона слухала, і райдушна усмішка бриніла на її соковитих устах.

— То я написала Борису Дмитровичу і попросила допомогти, — сповістила.

Він дивився на неї, наче на прояву. Таким вона його ще не бачила. Її чоловік мав м'який, людяний характер, ніколи не лютився, а оце раптом спалахнув:

— Чому ж зі мною о тім не порадилась?

— Знала, що будеш проти.

— Я й зараз проти. Проти! — підвищив голос. — Проти! — повторив. — Бо ніколи не жебрачив, а жив, як міг, простягаючи, як то кажуть, ніжки по доріжці. І далі так житимемо. Я тобі раніш говорив про це і тепер повторюю.

Анастасія почала рюмсати:

— Вибач, Павле. Я мусила так зробити. Ти не втручаєшся в наше убоге господарство, то й не знаєш, що в ньому діється. Усе висить на моїй голові, і вона від клопотів аж розпадається. Ми вже залізли у страшні борги. З Филімоновими не розраховались за три місяці, а з Дунею — за два. Борис підростає, треба б на зиму купити якісь чобітки й пальтечко. Хоч бери та й кози продавай, а як же обійтися без молока тобі та синові?..

Грабовський мовчав. Думав. Усе те, що мовила Анастасія, було правдою, Борги, дитина, злидні... Та ще й вона

не працює — з його волі готується до вступу в фельдшерсько-акушерську школу. Заробітної платні, яку він отримує у ветеринарному відділі та в редакції, явно не вистачає на прожиток. Радив мені колись Борис Дмитрович не одружуватись, добре радив, а я... Пізно каятись. Та й помилки не допущено: Анастасія — справжня подруга, а Бориско — одна втіха.

Віддавши Анастасії гроші, Павло Арсенович заговорив: — Розраховуйся та подбай про малого.

Анастасія перелічила шелесткі купюри, відклала тридцять карбованців і сунула під подушку.

— Оце Дуні й Филімоновим. Завтра віддам, а зараз ходімо в місто.

— Чого?

— Купимо тобі костюм.

— Мені?..

— Не дивуйся. Треба, бо цей, що носиш, уже на ладан дихає.

— А пальто для тебе? Ти ж підеш у школу, серед молоді будеш.

— Обійдуся, Павлику. Зараз думаю тільки про тебе та Бориска, а потім буде видно.

* * *

Почувши важкий тупіт чобіт у їдальні, Грабовський одірвався від рукопису Мінеса і озирнувся. На порозі його кімнати стояв страшенно кирпатий городовик. З його шинелі, шапки, вусів дзюрчали дрібненькі патьоки води, розпливаючись на підлозі. Скидався на мокру курку.

— Дощ, — пробасив. — Спасу нема. Наче небо прорвалося.

Безцеремонність городовика, до якої вже давно звик, бо він частенько навідувався, навіть вечорами, не здивувала Павла Арсеновича, а розгнівила.

— Чому заходите без стуку?

Городовик кисло скривився.

— Це моє діло. Удень і вночі можу заходити. Маю на те повне право. Гласний нагляд.

— І шапку треба скидати в хаті, — докинув Грабовський, але його обурення не займало городовика.

— Ти мені не указ. Ану встань!

— Навіщо?

— Хочу подивитись твої папери на столі і в шухляді.

— Ви мокрі, все перепсуєте тут. Роздягніться, інакше не пушу до столу.

Городовик сердито засопів, мов ковальський міх. Ще помстивіше затупцював у калюжі, що натекла з нього. Але, мабуть, збагнув, що його піднаглядний не поступиться. Брутально вилаявшись, він скинув башлик, шапку, шинелю, струсив їх на всю кімнату, аж бризки полетіли по стінах, і почепив на кілок при дверцях. Витяг цигарки, сірники, почав закурювати.

— Не палить, я не переносу тютюнового диму.

Городовик запхав куриво в кишеню:

— Подумаєш, баришня, — просичав. — Ану вставай! Я можу...

Павло Арсенович підвівся і став біля дивана, схрестивши на грудях руки. Городовик поцібав очима по паперах на столі, перегорнув Давидів рукопис, викручуючи аркуші на всі боки, та, видно, не знайшов нічого для себе цікавого, залишив їх і поліз до шухляди.

— Там мої листи, — застеріг Грабовський.

— Які ще листи?

— Всілякі. Навіть любовні часів мого парубкування. Чіпати їх не дозволю. Таємниця листування, інтимних стосунків оберігається законом.

— Законом... — скривився городовик. — Поліцмейстер казав: коли потрібно, можна йти в обхід закону. Понімаєш, закон — дишло, куди повернув, туди й вийшло... Отак.

Але шухляду засунув і підійшов до шафи з книжками. Довго рицькався там, наче чогось шукав. Нарешті зловтішно ошкірився і висмикнув п'єсу Горького «Міщани», яку недавно повернув Гамкрелідзе.

— А це що? — погрозово замахнувся тоненькою книжечкою. — Що?

— Драма, — відповів Грабовський.

— Це ти про неї розбалакував у публічній бібліотеці перед шмаркатими недоростками?

— І про неї, і про інші твори Максима Горького.

— Хто дозволив?

— Мені й не потрібно було дозволу. Твори Горького видаються, а п'єса «Міщани» йде на сцені Московського Художнього театру.

— Йде... — поглузував кирпатий і виправився: — Йшла, але вже, либонь, зійшла...

Грабовського наче крижаною водою обдало. Він аж протер очі долонею.

— Хто сказав?

— Я кажу.

— Ну ви не великий резон.

— Резон... А чи знаєш ти, що твого Горького недавно витурляно з Нижнього Новгорода в Арзамас під гласний нагляд поліції, а може, вже й запроторено в тюрюгу. Зрозумів?

— Зрозумів, — зітхнув Павло Арсенович. — Звідкіля вам те відомо?

— Сам начальник о тім читав нам, городовикам. І тобі публічні виступи суворо заборонив. Всілякі там бібліотеки, читальні при Народній аудиторії... Себякіній через тебе вже влетіло. Плакала, просилась... Пойняв?

— Пойняв, — машинально відгукнувся Павло Арсенович.

— Так що надалі бійся бога, якщо не хочеш втрапити за ґрати. Тому я й приходив до тебе. А цю книженцію, — лягнув п'єсою об стіл, — я забираю. Покажу начальству, аби знало, що водиться в Тобольську...

Одягнувся, натяг на голову шапку, башлик і виторочився в їдальню. Там трохи потоптався, ще раз зміряв політичного засланця пронизливим поглядом і додав:

— І знай: поліцмейстеру відомо, що у твоїй квартирі часто відбуваються шахові ігри та всілякі зборища, заборонені політичним. Попереджаю — бережись. Филимонову також наказано. Я до тебе добрий, бо також з хохлів.

Грабовський гидливо засміявся:

— Спасибі за вашу доброту, лише я не хохол, а українець.

— Однакова мара. Мій прапрадід по материній лінії походив з села Турбаї на Полтавщині, називався Рогачкою, за бунти потрапив сюди і тут назавше упокоївся. Царство йому небесне. Я його, Рогачку, звісно, не знав, бабка розповідала, казала...

Городовикові роздебенди брали Грабовського за живе.

— Ей ви, хохол, — заскреготав нарешті зубами. — Ваш прапрадід боровся проти неволі, а ви самі ходите в ярмі та ще й інших запрягаєте... Землячок у цинових гудзиках.

— Замовч! — визвірівся городовик. — Сьогодні ж сострикачу рапорт на тебе поліцмейстеру. Бачиш, йому мій прапрадід подобається, а я... Пам'ятатимеш мене...

Гримнув дверима і почалапав коридором. Грабовський, прихилившись до одвірка, стояв, неначе огрітий громом. Маєш. Горького вислано з рідного міста під гласний на-

гляд... Поліцмейстер викликав Ганну Олександрівну... Що робиться? Коли воно скінчиться? Таки конче треба тієї соціальної бурі, яку оспівав Максим Горький. Так далі жити не можна. «Пусть сильнее грянет буря!»

* * *

Працьовитість, невтомність Грінченка широко дивувала Грабовського, просто вражала. І коли той Борис Дмитрович встигає все робити? Навіть двожилийний. Поезія, проза, драматургія, публіцистика, критика — до всього йому є діло. У всьому випробовує себе чоловік. Навіть збирає, казав Вознесенський, матеріал для словника української мови... Недавно опублікував у «Киевской старине» повість «Серед темної ночі», а зараз уже почав там же друкувати новий твір — «Зінько Сиваш»¹.

У новому творі автор продовжує розгортати драматичну історію села Диблі, долі багатьох героїв, колоритно змальованих ще в його попередній повісті. Якщо там на передньому плані стояв Роман, то тут — Зінько, який є носієм авторського ідеалу. Читається повість, як і попередня, з величезним інтересом. Письменник виявляє багато цікавих спостережень над теперішньою сільською дійсністю, особливо в розділах «Чорна хмара» та «Громада», написаних зі справжнім літературним мистецтвом.

Думки й емоції, викликані читанням першого розділу нового твору приятеля, поволі переходили у внутрішній монолог — у звертання, яке мало полетіти з берегів Тоболу й Іртиша на Україну, в Чернігів. Дорогий Борисе Дмитровичу, вибачайте, але мушу говорити правду, говорити наперед: адже прочитано, власне, тільки початок повісті. Мені здається, що вона мусить вийти у вас слабкою з боку громадсько-ідейного, бо ви, либонь, і досі розділяєте ліберально-народницькі настрої. Ваше прагнення знайти в селянській масі позитивного героя, очевидно, приречене на невдачу.

Що не говоріть, а на селі поки що нема позитивних типів, які б виробилися серед селянства та під впливом самої селянської культури, бо й культури такої у нас ще не була-

¹ За такою назвою друкувалася 1902 року в журналі «Киевская старина» повість Б. Д. Грінченка «Під тихими вербами». Грабовський устиг прочитати лише першу частину цього твору. Про неї, відповідно до листів поета, і йде мова. Між іншим, на підставі лише цієї частини Павло Арсенович вдало відгадав трагічну долю головного героя повісті «Під тихими вербами» Зінька Сиваша.

ло. Позитивний селянський тип, який здавна узвичаївся, — се тип людини з дуже обмеженим світоглядом, несвідомий представник жорстокої зоологічної правди — тип запеклого індивідуаліста в найгіршому значенні цього слова.

Уявіть собі, у міського «босяка»-пролетарія, як це показав Горький, можна часом відшукати божу іскру людяності, заронену в черстве серце міським життям, але шкода шукати такої іскри на селі, де, з одного боку, панують покора та рабство, а з другого — здириство та святобожність. І чим далі село від «шкідливого» впливу міста, тим більше лютують там здири, тим більше серед селян людожерства і святобожності. Думається, селянство — ся нерухома, прикута до землі маса — довго ще буде сидіти сидячки і розбивати об свої голови широко людські змагання та надії. Не винувате в цьому селянство, але й ідеалізувати його, проте, нема ніяких підстав.

Власне, обидві ваші повісті, «Серед темної ночі» та «Зінько Сиваш», а може, ще й передніша («На розпутті»), переконливо доводять, що село держить людину в темноті і рабстві, дає тільки глитаїв та безсердечних звірюк, що інші типи та інші думки починають з'являтися на селі під впливом освіти та громадських почувань, які йдуть з міста, саме ж село не те, що не виробляє ніякого загальнопоступового руху, а й навіть поборює найменший вияв цього руху, — і мені здається, що в дальших розділах вашої нової повісті буде чимало на це доказів: варварське село поглине носія міських думок — Зінька, — проковтне, з'їсть — і не скривиться, а з реготом та жорстокістю, яку тільки на селі можна побачити.

Правдивих проводирів поступової думки село ніколи не давало і не могло дати, бо завжди заставало те, що «велось з діда-прадіда», тобто — нерухомість і думки, і життя. Однобічність та буквоїдство селянського сектарства дало нам яскравий зразок повного знесилля доморослої думки, мало керованої або й зовсім не керованої просвітно-культурними міськими думками та змаганнями. Зінькове товариство читає Оуена і переймається його співчуттям до простого люду, — і як би ви не зневажували здобутків міської культури, а це все-таки — не що інше, як культурний вплив міста на село. Доводиться лише шкодувати, що село ще мало наблизилось до міста, що воно через свою темноту та малокультурність переймає з міста гірші боки культурних здобутків, які є ріднішими селянству, ніж справжня культура. Однак в міру того, як село буде робитися містом у зна-

ченні загальнопросвітному, воно перейматиметься і кращими думками та почуваннями.

Я не думаю, що на селі нема путящих людей; єсть там деякі одиниці, бо де ж їх немає? Але тільки одиниці... Селянин, як і всяка інша людина, так само здатний до просвіти і поступу, та, на жаль, селянські обставини поки що зовсім не сприяють ні просвіті, ні поступові, — не сприяють навіть так, як сприяє місто. Через те типовий селянин (не висмок, а справді типовий) і з боку загальнолюдського і з боку громадського є тип наскрізь негативний.

Єсть на селі, кажете ви у своєму останньому листі, «початки — ще й дуже цікаві — нового, ліпшого...» Цілком згоджуюсь, бо знаю, що це правда: є початки, але вони виробилися не на селі, а прийшли з міста і прийнялись серед селянства, бо село не здужало побороти їх.

І в місті погано, і на селі не краще. Вплив міста на село поки що дуже не корисний або навіть шкідливий. Цього впливу не спинити, і народницькими зітханнями тут нічого-сінько не вдієш. Земля, не здужаючи прогодувати всієї маси селянства, викидає його щороку більше в місто, інакше не може й бути, бо життя не слухає нашого галасу та голосіння. Лишається одне: шкідливий вплив міста на село побороти добрим впливом, але цей вплив може бути тільки міським і ніяким іншим. Так я уявляю, так думаю.

Ви, дорогий Борисе Дмитровичу, занадто ідеалізуєте сучасне село, сільське життя загалом, зокрема природу, тобто головне оточення хлібороба. Цей наліт ідеалізації особливо відчувається в другому розділі. От хоча б невеличкий уривочок. «Зінько зупинився, задивившись, — з явним замишуванням пиште ви. — Перед ним широко розляглись поля зелені з буйними хлібами. Вітер гуляв по їх, бив по їх своїми м'якими невидимими крилами, дихав на їх своїм запашним дужим диханням. Він грався з їми, він обіймався з їми, а вони, веселі, радісні, повні молодої сили, молодого життя, звивались під його обіймами, перекочувались моторними ясно- й темно-зеленими хвилями.

Хвилювало, хвилювало зелене море. Утікали хвилі од вітру. Котилися, котилися, не перестаючи, все біжучи туди, в далеку далечину, аж де небо схиляється до землі. Вони прибігали до його, і плескали в його, і цілували його. А воно сміялось до їх широким, безмежним блакитним усміхом, і той усміх спадав на їх золотим дощем сонячним, несучи їм життя й силу.

А вітер, веселий і дужий, шугав між блакитним небом і

зеленим морем, і перекидався, і купався в просторах, і сповняв Зінькові груди так широко, вільно, і все тіло, міцне, як сталь, трепетало тією силою, здригалося від одного могутнього поривання кудись кинутися, щоб зробити щось велике, дуже і гарне-гарне!.. І Зінько й сам не помітив, як те поривання до руху, до діла вихопилося в його з грудей голосним криком: «Гей-гей!» — далеко розкотилося полем...»

Як бачите, по-вашому, все таке гарне, радісне, веселе. І небо сміється, і поле сміється, і сміється щастя. Хочеться жити й працювати, робити щось гарне, як поля красні. Але, вибачайте, любний брате, а тільки це не почування селянина, а наївні марення інтелігента-городянина, що наглітається міського пороку, напрацюється в чотирьох стінах серед задухи та загального отупіння і рад вирватися на вільне повітря, на простір степів та піль, відітхнути тілом і душею. Не диво, що в його змученій уяві село малюється якимсь раєм проти міста, поля здаються золотистими або красними...

Не так дивився на українське село наш великий попередник і учитель Тарас Шевченко. Пригадайте, як він писав у вірші «Якби ви знали, паничі...»:

Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться у тім раї!

Мені, наприклад, частіше ввижаються такі картини (і весною, і восени): надворі мряка і дуже холодно; небо похмуре та заплакане, а з його безперестанку сіє дрібний удлиний дощ і не лишає ні кістки, ні рубця сухого; навкруги — калюжі та грязюка, що глянути страшно. По тій ріллі-грязюці, ледве витягуючи ноги, з ранку до ночі мордується людина — не людина, а швидше тінь людини, чорна, обідрана, промокла, з тупим або жалібним поглядом; поганенька сухоребра шкапа не здужає тягти соху (роблену ще за Адама), то він подужче налягає на неї грудьми, та щось мало пособляється... А прийде косовиця, жнива. Це «ідилії» більш звичні, ніж ті, що ви намалювали у вищенаведених цитаті.

Микола Накоряков застав Грабовського на тому самому місці в подвір'ї Филимонова, де востаннє говорив з ним минулого року, на тому ж таки плетеному кріселку, недалеко від нього, навіть, як і торік, - кози жваво скубали траву. Складалося враження, що його старший друг і вчитель відтоді зовсім не покидав облюбованого місця під сонцем, хоч сонце зараз уже повзло до заходу і не гріло. Все ніби по-старому.

Грабовський дрімав, одкинувши голову на спинку крісла. Накоряков тихенько, майже навшпиньки, підійшов ближче, придивився і аж одхитнувся назад. Зміни, що сталися з Павлом Арсеновичем за рік і два місяці, протягом яких не бачив його, були разючими. Під очима залягли синюваті набряки. В худому й блідому лиці одсвічувала важка перевтома та вираз ледве притамованого болю. Сріблясте ниття пересотувало чуприну, вуса, бороду. Довкола рота й носа, впоперек чола погрубшали, ніби також набрякли, виразні складки. Всього цього, здається, торік не було, або він, Накоряков, захоплений всілякими громадськими справами та біганиною, просто не помічав його. Отже, не все по-старому. Мабуть, той невеликий час, що збіг у вічність, нелегко дався поетові.

Юнакове серце болісно стиснулось. Виходить, таки правду говорили тямущі лікарі Ківлич та Красовський, що тобольський мокрий клімат є згубним для нього, і клопоталися перед тутешнім губернатором Князевим дозволу переїхати хворому в інше місце — сухіше й тепліше. Та Князев анітрохи не кращий, не людяніший від іркутського генерал-губернатора Горемікіна. Згнують, передчасно закопають, недолюдки, поета-борця...

Грабовський нараз підвів голову і розплющив очі. Потім довго протирав їх руками, вражений несподівано побаченням.

— Коля?..

— Я, я, Павле Арсеновичу! — кинувся до нього Накоряков.

Після палких обіймів Грабовський запитав:

— Чого ти тут?

— Приїхав.

— Бачу, що приїхав. Назовсім? Знову в цю нору?

— Ні. Завтра вирушаю назад.

— Кохання пригнало?

Накоряков по-молодечому зніяковів:

— Хочу забрати туди Ірину. Ви її, очевидно, пам'ятаєте, на весіллі у вас була, танцювала. Щойно закінчила гімназію.

— Вирішили одружитися?

— Мені вже пішов двадцять перший рік.

— То ще не так багато. Боїшся перестарітися в парубках?

— Та-а... Я люблю Ірину.

— Не соромся, Колю. Діло житейське. Хай, як то кажуть, щастить. Спасибі, що зайшов. Далекі, привіз новини, бо ж ти в широкому світі вештаєшся. Казань, братику, нерівня Тобольську. А про тих Новодворських, яких ти хвалив торік переді мною, я більше нічого не чув.

— І не могли чути, бо їх тут уже нема. На початку цього року вони вислані звідси у Східний Сибір. Про це мені сьогодні розповідала Ганна Олександрівна.

— А як же з новинами?

Накоряков з величезним захватом розповідав усе, що знав, про що читав чи чував від людей. Найзнаменнішу серед інших політичних подій останнього часу становила так звана Обухівська оборона в Петербурзі. Вона почалася Першого травня минулого року, коли застрайкували вразу аж чотирнадцять фабрик та заводів Виборзької сторони, а згодом до страйкарів приєдналися робітники всієї Невської застави столиці. Адміністрація підприємств звільнила двадцять шість робітників, які Першого травня не вийшли на роботу і закликали своїх товаришів до страйку.

Сьомого травня кілька тисяч робітників Обухівського військового заводу, зібравшись біля брами свого виробництва, зажадали від дирекції внести Перше травня до табеля святкових днів, випустити заарештованих, поновити на службі звільнених, запровадити восьмигодинний робочий день, скасувати надурочну нічну і святкову роботу, підвищити заробітну плату тощо. У той же день сталися гострі сутички страйкарів з поліцією. Спершу робітники, користуючись переважно камінням, навіть відбивали поліцейські атаки, хоч потім втратили кілька своїх товаришів і змушені припинити опір озброєним до зубів напасникам. Частина страйкарів віддана до суду.

Обухівська оборона мала важливе значення в боротьбі трудящих проти самодержавної деспотії, бо засвідчила можливість вуличної сутички з поліцією та військом, проілюструвала зрослу політичну свідомість і організованість

робітників, їх високе почуття пролетарської солідарності. Вона викликала широкий резонанс не тільки в Росії, а й далеко поза її межами. Міжнародна соціалістична конференція, що відбулась торік тридцятого грудня в Брюсселі, спеціальною резолюцією вітала обухівців і засуджувала застосування проти них зброї.

— Травневі дні минулого та цього року були позначені багатолюдними маніфестаціями в інших визначніших революційних центрах імперії, в тому числі й на вашій, Павле Арсеновичу, Україні, особливо в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі.

Грабовський погладив припалі груди. Його сірі очі спалахнули теплим поблиском.

— Спасибі, Колю, за добрі вісті. О-о, як мені хочеться тепер бути там, де люди стають на прю. Це не те, що полювання народовольців на царя. Це щось зовсім нове. Більше, важливіше. От коли конче необхідно нового слова — і поетичного, і публіцистичного. Щоб кликало до бою, щоб згуртовувало й організовувало бійців, надавало їм сили й натхнення.

Накоряков був задоволений бадьорим настроєм свого старшого друга. Витяг з портфеля складену вчетверо газету з тонкого паперу, старанно розгладив її і подав.

— Подивіться.

Грабовський прочитав угорі на передній сторінці: «Искра». Російская соціал-демократическая партія. «Изъ искры возгорится пламя». Ответъ декабристовъ Пушкину», № 1, декабря 1900 года». Нижче йшли заголовки статей «Насущные задачи нашего движенія», «Вильгельмъ Либкнехтъ».

— Що це таке? — здивувався.

— Як бачите, нова газета Російської соціал-демократичної партії.

— Підпільна?

— Звісно. Раніш вона виходила у Мюнхені, а весною цього року перебазувалася до Лондона. В Росію переправляється нелегально. Вийшло уже кільканадцять номерів.

— Прочитати можна?

— Авжеж. Для вас спеціально віднайшов перший номер, щоб ви побачили й почитали. Всі наступні номери, які потраплять до моїх рук, надсилатиму вам.

— Наперед дякую тобі.

— Тепер центр уваги «Искры» прикутий до підготовки Другого з'їзду партії, до вироблення її статуту й програми.

— Звідкіля знаєш?

— Працюю в активі розповсюджувачів «Искры».

— Справді?

На ганок вийшла Анастасія, покликала чоловіка та гостя обідати.

* * *

Скалозубов зайшов помітно збуджений і веселий, ніби після доброї чарки. Карі очі радісно жевріли. В руках тримав додаток до «Тобольских губернских ведомостей».

— Добридень, Павле Арсеновичу, — привітався. — Працюєте?

Грабовський одхилився від столу, розправив плечі, потис руку гостеві.

— Дотягую сільськогосподарський огляд за цей рік. Думаю, він піде за двома прізвищами, за вашим та моїм.

— Чому?

— Бо ж майже половину його написали ви.

— Якщо так вважаєте, хай і за двома. Але зараз хочу говорити про минулорічний ваш огляд.

— Знайшли щось неладне в ньому?

Не відповідаючи, агроном розгорнув часопис і показав на заголовок статті — «Влияние Сибирской железной дороги на жизнь и благосостояние крестьянского населения» — та на підкреслені в тексті рядки.

— Прочитайте.

Грабовський читав: «Проведение железной дороги — 1) создало усиленный спрос на хлеб; 2) значительно подняло цены на... продукты; 3) побудило, вследствие вышеуказанных причин, крестьянское стремление к увеличению размеров хлебопашества и скотоводства; 4) заставило и дало возможность прибегнуть к более совершенным способам местной агрокультуры... 6) дало работу значительной части населения прилегающих к линии местностей; развило отхожие промыслы...»; «все сделалось предметом сбыта: хлеб, молочные продукты, кожи, шерсть, яйца, даже сено стало вывозиться за пределы европейской России в прессованном виде, цены на все повысились». «Некоторые крестьяне стали торговыми; которые побогаче, посмышленнее и побойче других, стали скупать хлеб и сдавать вагонами более крупным российским торговцам... Кто не бывал дальше своей деревни — побывал в России».

— Не розумію, яку ви, Миколо Лукичу, побачили тут крамолу?

На довговидому обличчі Скалозубова сяйнула загадкова усмішка.

— Крамолу? — перепитав і сам відповів:— Ніякісінької. Переглядаючи цю статтю раніш, я не звернув уваги на підкреслені місця, не вдумався в них, а зараз... Невже ви, Павле Арсеновичу, не розуміте, на чії лотоки лете воду?

— Цілком розумію.

— На чії ж?

— На лотоки правди.

— Абсолютно згоден з вами, Павле Арсеновичу. Веду це ось до чого. Пригадую, якось мій близький знайомий, відомий народоволець Іван Іванович Попов, котрий зараз живе в Іркутську, редагуючи газету «Восточное обозрение» та журнал «Сибирский сборник», твердив, що Сибірська залізниця грає дуже незначну роль порівняно з дешевшими річковими шляхами сполучення в Сибіру і жодного впливу на сибірського селянина не матиме, що, кажучи іншими словами, капіталізм у село не проникає, на селянській психології, побуті не позначається, селянська маса, мовляв, живе своїм старим феодальним, общинним укладом, а ви з багатьма й незаперечними фактами в руках показуєте, що капіталістичні стосунки уже проникають, власне, проникли в села Тобольщини, що тому проникненню серйозно посприяла Західно-Сибірська залізниця, що завдяки їй сталися важливі і прогресивні, я це підкреслюю, прогресивні зміни в сільському господарстві Сибіру. От, братику, сила фактичних даних з економічного життя.

— Так, факти є важливими аргументами,— вставив Грабовський.— Однак не менш істотний фактор становить наукове осмислення їх.

— Безумовно.

— Ще в Іркутську, дорогою з Якутська в Тобольськ, я простудіював книжку, яка називалася «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Тоді мені казали, що написав її молодший брат народовольця Олександра Ульянова. А вже в Тобольську я остаточно встановив, що той брат є молодим революціонером, який виступає під псевдонімом Володимир Ільїн, і прочитав його нову книгу під назвою «Розвиток капіталізму в Росії». З тієї мудрої книги я взяв багато думок і підійшов з тими думками до аналізу матеріалів ваших позаштатних кореспондентів, зокрема тих, де йдеться про Сибірську залізницю.

— Цікаво. А де можна роздобути ту книгу Ільїна?

— У Ганни Олександрівни Себякіної. Тільки робіть те обережно й тихенько, щоб не перелякати її. А якщо хочете, то я сам візьму в неї для вас.

— Оце найкраще,— зрадів Скалозубов.

Віктор Костюрін зайшов у коректорську ніби сам не свій. Мляво, кволо повітав Славніна й Грабовського, причому останній відчув, що правиця редактора дрібно тремтіла.

— Ну як тут у вас діла? — спитав Віктор Федорович.

— Нічого,— відповіли обидва коректори разом.

— Час додому.

— Збираємось.

— Ви, Порфирію Порфировичу, ще в музей?

— Так,— відповів Славнін, застібуючи потертий портфель.

— То йдіть, а ви, Павле Арсеновичу, затримайтесь на хвилинку.

— До завтра,— попрощався молодший коректор і виїшов.

Костюрін не знав, як почати важку розмову. Ходив по кабінету, заглядав у вікна, вийняв з кишені гребінець, причесався. Нарешті сів навпроти Грабовського і почав:

— Нова біда настала, друже мій.

Грабовський звів на нього очі.

— Тих бід, Вікторе Федоровичу, стільки, що вже й не знаєш, котрої більше остерігатися. Кажіть.

— Я щойно від губернського інспектора з питань друку.

— Знову в'язнуть до вашої газети?

— Було й таке. Однак закінчилося тим, що інспектор запропонував мені звільнити вас з редакції, а на ваше місце взяти його полюбовницю. Я опинався, протестував. Тоді він почав згадувати ваші статті про Пушкіна й Шевченка і накінець сказав, що не дозволить тримати на службі політичних засланців, що я при своєму наполяганні можу й газети позбутися.

— І що ж ви вирішили?

— Обіцяв подумати.

— Нема чого думати:

— Чому?

— Бо як уже наповретиться той самодур, то все може зробити, навіть домогтися закриття «Сибирського листка». Отже, беріть до себе на службу ту полюбовницю та й мовчіть.

— А ви з чого житимете?

— Місяців три-чотири, може, якось перетягну, бо недавно добрі люди надіслали мені з України трохи грошей.

Костюрін пожвавішав, палко стиснув обидві руки Грабовського.

— Перетягніть, друже. А я постараюсь частіше публікувати ваші твори в «Сибирському листку».

— Цензура не дозволить.

— Виступатимете під псевдонімом. Того ніхто, крім мене та Марії Миколаївни, не знатиме. Передрукуємо деякі вірші з вашої збірки «Песни України». Окрім того, є ще одна невеличка надія.

— Яка?

— Сьогодні мені розповідали в губернському управлінні, що вивільнилося місце секретаря на нарадах про життя йнородців. От би посісти вам ту посаду. Треба тільки якось підібрати ключика до голови тих нарад. Упертий, кажуть, служака.

— Отож-то.

— Попрошу адвоката Пігнатті, може, він посприє.

— Це, здається, батько актора Гамкрелідзе?

— Так. Людяний і впливовий у Тобольську чоловік. Пігнатті раніш кілька разів виступав у нашій газеті. Відколи знаю його, він завжди співчутливо ставився до політичних засланих. Сам колись побував у їхній шкурі. Спробую побалакати з ним.

— Спробуйте.

Вийшовши з редакції, Павло Арсенович почухав потилицю. Він давненько вже чував про неприхильне ставлення до нього губернського та міського начальства, але такого крутого повороту — раптового звільнення зі служби — так не сподівався. Значить, усе поволі зібралось до купи: і опубліковані статті, і зустріч з початкуючими літераторами у публічній бібліотеці, і шахові турніри в будинку Філімонова, і доноси городского, а може, й ще що. Яка ж складається перспектива? Сумна, захмарена. Чи ж споможеться в такій ситуації Пігнатті чимсь підсобити? А чи не змусять місцеві держиморди також Івана Карповича Чуйка звільнити секретаря його ветеринарного відділу?

Такого можна сподіватися. Доведеться знову братись за репетиторство.

Обминаючи Архієрейський гай, Грабовський у передвечірніх сутінках пізнав Анастасію, що йшла назустріч. Вона, мабуть, теж побачила його, бо наддала кроку, а потім почала бігти. Квітаста хустка з її голови сповзла на шию. Повні груди то здіймались високо, то опускались, мов крила великого птаха в польоті.

— Павле! — вигукнула, важко віддихаючи. — Я вже є слухачкою фельдшерсько-акушерської школи! Зачислили! Сама бачила в списках.

Павло Арсенович пригорнув дружину, поцілував у розпашілу щоку.

— Здоровлю, серденько, і бажаю щасливо закінчити її. Я ж казав, що ти розумниця, що вступиш. Ще раз вітаю.

Рушили вкупі додому. Дорогою він переповів свою розмову з Костюріним. Вона нараз засмутилася.

— Кінець без початку, — глибоко зітхнула. — Тільки дарма складала вступні іспити.

— Чому?

— Доведеться знову шукати роботу масажистки.

— Ні, Настуню, цього не буде, — вимовив Грабовський рішуче. — Ти повинна вчитися і закінчити школу, стати фельдшером.

— А за що ж житимемо?

— Якщо Пігнатті не допоможе, візьмусь за репетиторство.

* * *

Минав другий тиждень після звільнення з редакції «Сибирського листка», а Костюрін не навідувався, навіть не подавав голосу. У груди Грабовського поволі заповзала розпука. Він подумки лаяв себе за те, що дозволив дружині купити йому дорогий костюм. Анастасія щодня скаржилась: гроші, надіслані Грінченком, швидко тануть, наче сніг весною. Старий Філімонов уже навіть напитував у місті відстаючих учнів для свого бідлашного квартиранта, але марно — на початку навчального року всі ледацюги вже мали вчителів. І коли в Грабовських уже, здавалось, зовсім обривався терпець, раптом у суботу зайшов до них Віктор Федорович.

— Даруйте, що так довго не приходив, — вибачався, скидаючи шапку і витираючи піт з чола. — Не було чого заходити. Бо все не виходило так як треба. З Пігнатті я

побалакав того ж таки вечора, як ми з вами розлучилися. Він обіцяв допомогти, однак виявилось, що голова нарад про нужди іногородців перед тим поїхав до Тюмені. Довелось чекати. Повернувся голова тільки вчора, а сьогодні адвокат говорив з ним. Коротше, у понеділок, Павле Арсеновичу, виходьте на нову службу.

— Сердечне спасибі вам, друже,— розчулено подякував Грабовський.

— Не мені дякуйте, а Пігнатті.

— І Пігнатті, звісно, а все ж якби не ви...

Весь будинок Филимонова нараз звеселів. Навіть маленький Бориско, бачачи загальну радість, забігав і заляскав у долоні.

— Та-то...— лепетав, тягнучи рученята до батька.— Та-то.

До їдальні зайшов Филимонов, також зраділий.

— Я чув вашу розмову,— сказав.— Подяка вам, Вікторе Федоровичу, і від мене. Є служба. Добре. Тепер можна справити Борискові рік і п'ять місяців. Ставте, Анастасіє, самовар, поп'ємо чаю, а потім ми, чоловіки, позмагаємось,— і по-змовницькому підморгнув на шаховий столик.

...Встали Грабовські раненько. У коридорі сердито шваркотів примус. Дуня напувала в кухні Бориска теплим козячим молоком, а Анастасія на столі посеред їдальні, шпарко орудуючи важкою праскою, старанно вигладжувала новий чоловіків костюм. Павло Арсенович, вийшовши зі своєї кімнати, здивувався.

— А то нащо?

— Сьогодні одягнеш новий костюм,— відповіла дружина.— Ти придивися, які тут гарні смужечки. Здається, горять.

— Можу піти і в старому. Не на ярмаркові оглядини йду.

— На нову службу треба йти в новому одязі. Взагалі, я бачу, що серед співробітників редакції та ветеринарного відділу, серед наших знайомих ти чи не найбільше зодягнений.

— Справа, Настусю, не в багатстві. Хай ми й бідно одягаємось, аби чисто й охайно.

— То воно так, а все ж... На, зодягай.

Павло Арсенович невдоволено покрутив носом, але не став сперечатися.

...Адвокат Пігнатті, мабуть, гарно рекомендував Грабовського на посаду секретаря, бо голова нарад про нужди

іногородців зустрів його прихильно й ласкаво. Потиснувши руку, снітав:

— Свої секретарські обов'язки уявляєте?

— Правду кажучи, досить туманно.

Голова посміхнувся в ріденьку руду борідку.

— Не святі горшки ліплять. При щирому бажанні й старанності швидко звикнете. До того ж ті обов'язки зовсім прості. Сидітимете під час наших засідань за окремим столом і уважно записуватимете все те, про що говоритимуть учасники наради. Свої нотатки щодня будете віддавати нашому столоначальнику — для перебілування їх. Ну ходім, бо за п'ять хвилин почнемо роботу.

Нарада відбувалася в просторому, але холоднуватому залі, заповненому старостами та справниками іногородних управ. По черзі виступаючи, вони говорили про збір податків з населення, про часті зіткнення між багатіями та біднотою, про будівництво церков і шкіл. З тих виступів перед Грабовським одкривався цілий світ, раніш невідомий. Він слухав і нотував, намагаючись не пропустити жодного слова. Не помічав, як линув час, як забрязкотів по бляшаному даху осінній дощ, лише відчував, що все тіло поволі тепло й наливалось тупими болями.

Вийшов з засідання, коли дощ припинився, а місто сповивали гніді сутінки. Ледве ступав. Часто ставав, схилявся до голорезких та слизьких дерев, витирив холодний піт з чола і хапав повітря губами, наче риба, витягнута з річки на берег.

За кілька кроків від воріт Филимонова йому в очі сипнув перший сніг, схожий на білу крупу. Останніми зусиллями одхилив набубнявілу хвіртку, зробив кілька хистких кроків і схопився за клямку дверей, але відчинити їх не зміг. Упав би на підлогу, якби Анастасія не підставила свої жилаві руки. Він тремтів, немовби охоплений лихоманкою, і напмацки грів задубілі руки об гарячу грубу. Зачувши тривогу, вибігла Дуня і допомогла господині завести його до кухні.

Уже в кімнаті, роздягаючи й роззуваючи чоловіка, Анастасія помітила, що ноги попухли, мов колоди. Павло Арсенович не міг ворухити ними.

— Це щось недобре, ой недобре,— мимрив сам собі.

І схилювався на подушку, яка за мить змокрила від засніженої чуприни.

— Дай мені, Настуню, чаю. Морозить.

Новий спалах хвороби, що виник, здавалось, випадково, насправді виявився тривалим і складним. Того ж вечора Анастасія сповістила Красовського та Ківлича, і вони просиділи біля недужого всю ніч. Обидва одностайно дійшли висновку — раптова простуда активізувала й загострила всі болячки у кволому тілі, які на певний час було причаїлися. Лікарі розмовляли, радилися, що далі робити, а він лежав колодою і благально дивився на них.

Той погляд легко читався: допомагайте, друзі, рятуйте. Вся надія на вас... Маленький син, молода дружина... Жити хочеться... І зробити щось корисне людям...

Скоро звістка про загрозливий стан здоров'я Грабовського розійшлася по всьому місту. Відтоді хвіртка Филімонова не зачинялася, і Лаврентій Семенович не сердився на засмучених відвідувачів, сам ночами на зміну з Анастасією просиджував біля хворого, розповідав йому всілякі дивовижні бувальщини з побуту каторжної тюрми і тим давав можливість Анастасії, замордованій денними клопатами, бодай трохи перепочити.

Майже щодня приходили співробітники редакції «Сибирського листка», ветеринарного відділу, публічної бібліотеки, часто навідувалася Ганна Олександрівна Себякіна та її пожилці, агроном Микола Скалозубов, коваль Олексій Степанов, солдат-штрафник Давид Мінес, актор Гамкредізе та його батько Пігнатті. І приходили не з порожніми руками, а несли хто що міг — булки, сухарі, сало, м'ясо, масло, сметану, сир, настоянки трав.

— Спасибі, спасибі, люди добрі, що не забуваєте нас, — говорила Анастасія, витираючи сльози. — І земляки не забувають Павла Арсеновича: позавчора прийшли гроші з Києва, від Бориса Грінченка.

Так минули вересень, жовтень та перша половина листопада, а в другій половині здоров'я Грабовського зовсім відупало. Він уже ледве пересувався по кімнаті, важко дишав, але не стогнав, міцно зціпивши зуби, мовчки тамував свої пекельні болі. Нарешті остаточно зліг, насилу спромагався тримати склянку з чаєм у кволій правиці, яка безугавно тремтіла.

Якось видався на диво сонячний день, і світла променева доріжка лягла на стіну кімнати. Павло Арсенович, побачивши її, попросив дружину:

— Пересунь, Настуню, моє ліжко до вікна.

Вона виконала його прохання.

— Сонечко, сонечко, — шепотів він запаленими губа-

ми. — Спасибі, Настуню. Сядь біля мене. Хочу дещо спити тебе.

Вона сіла.

— Питай.

— Ти казала, що знову прийшли гроші від Бориса Грінченка.

— Прийшли.

— Скільки?

— Двісті карбованців.

— Прошу тебе, дружинонько, надішли з них десять карбованців Єлизаветі Кац.

— Гаразд.

— Дякую. І ще скажи, чи поїдеш ти зі мною на Україну, коли я оклигаю?

— Про це міг би й не питати. Безумовно поїду. Куди голка — туди й нитка. От видужаєш, настане весна красна... Хочу бодай на кілька тижнів не ходити в школу. Як ти дивишся на те?

Павло Арсенович довго мовчав, а вона чекала його відповіді.

— Занять не перепускай, — заговорив нарешті. — То твоє і Борискове майбутнє. Маєте після моєї смерті не жебрати попідтинню, а жити по-людському. Переїдете звідси на Україну, там мої друзі знайдуть тобі роботу... Отже, в школу ходи щодня, Дуня доглядатиме Бориска, а я й сам лежатиму, поки... Іди спочинь та приготуйся до завтрашніх уроків.

Але вона не квапилася, продовжувала сидіти, тримаючи руку на його гарячому чолі і журно похитуючи головою. За сльозами не бачила, як Дуня завела Бориска в кімнату.

— Хоче до батька, — виправдовувалась дівчина.

На лиці Грабовського зблиснула болісна усмішка.

— Йди, синочку, до мене, йди, маленький, йди, рідненький...

Хлопчик розсміявся, показуючи два рядочки зубів, простягнув рученята.

— Тато, тато...

Павло Арсенович поклав свою кістляву руку на його вихрясту голівку і довго вдивлявся в рідні оченята.

— Настуню, — сказав по часі, витираючи змокрілі повіки. — Одведи Бориска з дому, хай не бачить мого конання. Не треба.

— Куди одвести?

— Хоча б до Костюріних.

Почався останній тиждень листопада. До нестерпних бо-лів прилучилося суцільне безсоння. Хворий не міг заснути ні вдень ні вночі, не міг і лежати. Пекельним вогнем бра-лися вилежані боки й спина. Нили кістки, а в запалих гру-дях немилосердно судомило, здавалось, розпирало їх, от-от розірве на шматки. Павло Арсенович мусив сидіти навпо-чіпки, безперервно погойдуючись вперед і назад. Мовчав.

Особливо важко було довгими осінніми ночами.

Якось перед вечором попросив Дуню:

— Зшийте мені торбинку з брезенту, щоб була міцною та водонепроникною. І дайте голку з грубою ниткою.

А після вечері, коли Анастасія й Дуня заснули, він спу-стив напоямки неслухняні ноги з ліжка, засвітив лампу, ви-тягнув шухляду і почав вибирати з неї папери, похапки пе-речитував їх і запихав у торбинку. Зрідка траплялися вір-ші, покреслені чернетки, якісь обривки. На одному аркуші затримався подовше. Перед очима захиталися, мов дале-кий частокіл, тьмяні рядки:

Я виніс все... Кайдани та неволя
Ні світлих мрій, ні зваги не взяли;
Не здужала звалити зла недоля,
Та дріб'язки життя перемогли.

Я не тікав, зустрівшись з ворогами,
І не ховався, лякаючись, на піч;
Цуравсь ходити неправими шляхами,
Утертими, а темними як ніч.

Я не жалів, втеравши панську ласку
І супокій за милий рідний край,
Бо добре знав принадливу сю пастку,
Що інший рад ускочити, як в рай.

Одну я мав і радість і заплату,
Знеможений навалом лютих мук,
Що співчувають навчився в горі брату
І не здійсмав на його зрадно рук...

Далі не міг читати. Нараз дуже шпигнуло в серце, рука зомліла. Він прихилився головою до стіни, і аркуш випорс-нув з-поміж пальців. Так прокуняв напівлежачи хтозна-скільки. Зібравшись поволі з силами, більше не читав, а жужмом запхав усі папери в торбинку і зашив її.

Потім, ще трохи перепочивши, схилювався над столом, присунув до себе чистий аркуш паперу і почав писати листа до Бориса Дмитровича Грінченка. Писав коротко, говорив про найнеобхідніше: «Я тяжко занедужав, нема надії про-

жити зиму. Вада серця. Д. Є. одіслав 1-й збірник; 2-го, на превеликий жаль, не доведеться скласти. По моїй смерті, якщо прийде хіть та ласка, складіть з останнього, попере-правлявши де треба, ще яку збілочку, бо самому, мабуть, вже не доведеться. Умираючи, накажу жінці переслати Вам дещо з листів та недопалків. Що хочете — те й робіть».

Рука швидко заніміла, знову довго чекав, поки до неї приплинуть нікчемні сили, і дивився в затемнений кутток кімнати. «Ось,— продовжував по часі,— ще просьба: стрі-нете мого маленького сина де-небудь, так допоможіть йому прибитись до якого щиро українського гурту. Бувайте здо-рові, та й сили писати немає більш. Незабаром сподіваюся смерті. України так і не побачу».

Ручка впала на стіл, зробивши синю пляму, а він приліг на подушку і заплющив очі. Крізь дрімоту-марення чув, як у кухні шумів примус, як за стіною Анастасія збирала до школи. Покликав її. Вона зайшла і з переляку поточилася назад: чоловік весь був білий, як крейдяний. Притулила праве вухо до грудей — серце билось тихо і з переборами, ніби ось-ось мало спинитися. Помацала опухлі руки, ноги — вони відгнали холодом.

— Павлусю! — викрикнула нестямно. — Пав...

Він розплющив очі, в них світилася повна свідомість.

— Що? — поспитав тихо, наче боявся розбудити сусідів.

— Я подумала... — зам'ялась дружина.

— Що подумала?

— Нічого, нічого, — знайшлася вона.

— То й добре, що нічого. Прошу тебе після уроків оді-слати Грінченкові оту торбинку і лист, які я спорудив уночі.

Анастасія бачила, розуміла, що в її чоловіка ледь-ледь теплилося життя.

— Я сьогодні до школи не піду, — сказала твердо.

— Треба, Настуню, — прошепотів. — Іди. А я спробую за-снути. — І одвернувся до стіни.

* * *

Анастасія пішла не в школу (однак же не змогла б слу-хати уроків), а на пошту. Написала адреси на торбинці та листі і віддала поштовому чиновнику. Додому вертала бі-гом.

Павло Арсенович лежав на дивані, випроставши руки й ноги, і вперше за все хворіння тихо стогнав. Якби не той стогін, то скидався б на мертвого. Вона присіла біля нього.

— Спасибі, Настуню, що встигла, бо в мене, здається,

вже вичерпуються сили. Слухай, що казатиму. Поховай мене там, де поховані декабристи. І в старому костюмі, а новий продаси. Поминальної вечері не роби, не треба відзначати також дев'яти та сорока днів, не траться. Після закінчення школи одвези Бориска на Укра...— і не доказав. Нараз струснуло ним, він витягнувся і замовк.

...Похорон Грабовського відбувався в неділю. Незважаючи на сорокаградусний мороз, чоловіки несли домовину й віко без шапок, а за ними тягнулася велелюдна жалібна процесія. Обабіч широкої вулиці тупцювали на снігу поліцаї, зукоса дивилися на людей, але не чіпали нікого.

На цвинтарі люди густо оточили свіжу яму, обставлену вінками з паперових квітів. Схиливши голови над небіжчиком, промовляли Віктор Костюрін, Іван Чуйко, Олексій Степанов, Микола Скалозубов, артист Гамкрелідзе.

— Дорогий друже,— говорив Віктор Федорович, витираючи шапкою мокрі очі.— Пройшов ти важку, тернисту дорогу, дорогу чесного й незламного революціонера. Любив ти працюючих усім своїм гарячим серцем, і вони завжди пам'ятатимуть тебе, складатимуть щирі шану. Заповідав ти поховати тебе біля славних декабристів. Ми виконуємо твій заповіт, бо ти заслужив такої честі, щоб лежати поряд з ними — першими борцями проти деспотизму, благовісниками свободи. Ти любив свою Україну, палко мріяв повернутися на неї, ще хоч раз побачити її, а ліг на вічний спочинок у російську землю. І хай тобі вона, російська земля, буде пухом. Прощай, вірний друже. Про твою родину ми потурбуємось.

Гіві Гамкрелідзе, засмучений, марний, аж зелений, з запаленими очима, ледве тримався на ногах. Вітер розвівав чорносмолисті кучері, грудний голос відлунював крихкими нотами:

— Незламний революціонере. Великий трудівниче і вчителю. Ваше палке серце перестало битися, але ви встигли передати нам, молодим, його могутнє тепло, його кипучу творчу енергію. І за те ми, дорогий Павле Арсеновичу, Вам назавше вдячні. Висловлюю Вам над Вашою могилою велику подяку мого грузинського народу за те, що Ви багато попрацювали, перекладаючи його поезію, як і поезію інших народів, на свою рідну мову. Прощайте, незабутній учителю. Вас ми ніколи не забудемо.

ЕПІЛОГ

Оксана Петрівна злегка постукала у двері, і вони одхилилися. З коридора показався вихрястий хлопчик років на два з блакитними очима.

— Як тебе звати? — спитала.

— Болис Глабовський! — пролепетав малюк.

Вона зрозуміла, що не помилилась адресою.

— Тато вдома?

Хлопчик не встиг відповісти, бо в коридор вийшла русава молодиця у довгій чорній сукні.

— Мама, мама! — зрадів хлопчик.

— Кого вам треба? — спитала молодниця.

— Павла Арсеновича.

На очі молодиці набігла смута.

— Заходьте,— зітхнула вона. Уже в кімнаті сказала.—

Павло Арсенович помер майже вісім місяців тому.

Оксана Петрівна похитнулася назад, неначе від несподіваного удару в обличчя. Довго стояла, як остовпіла, не бачачи нічого перед собою. Схилилась над Бориском, мовчки поцілувала в голівку, витерла сльози на очах.

— А хто ж ви будете? Сідайте, будь ласка.

— Перша Павлова вчителька.

— Оксана Петрівна?

— Так.

— Він багато розповідав про вас.

Оксана Петрівна не могла стримати сліз. Уже й не витирала їх.

— А я листа привезла Павлові Арсеновичу з Іркутська.

— Не від Хлусевича?

— Від нього. Прочитаєте?

Анастасія розклеїла конверт, почала читати. «Дорогий Павле Арсеновичу! Чому Ви так довго не озиваєтесь? Що з Вами? Ми всі у великій тривозі. І я, і Вознесенський, який часто навідується до нас, і Гудими. Нарешті в Тобольськ

Іде Оксана Петрівна. Усі ми наказали їй неодмінно привезти Вас до Іркутська. Приїжджайте, будьте ласкаві. Беріть з собою також дружину й сина. Моя дача вже повністю готова, можете користатись нею все літо. Генерал-губернатор задовольнив наше прохання, дозволив Вам погостювати в нас. З нетерпінням чекаємо. Щодня виглядатимемо».

Закінчивши читати, Анастасія довго сиділа мовчки, наче задубіла. Нарешті промовила:

— Павлові Арсеновичу приходять листи від різних політичних засланих, і я відписую їм.

— Треба відповідати,— сказала Оксана Петрівна.

— А недавно знову прийшли гроші з України, від Бориса Дмитровича Грінченка. Люди пам'ятають.

— Так має й бути. Могилу покажете мені?

— Авжеж. Її багато людей навідують. Недавно приїхав у Тобольськ ще один знайомий Павла Арсеновича.

— Може, з Іркутська?

— Ні. З Вілюйська. Байбалом звати. Такий дивний, клопіткий. Хвилини не посидить на місці. Переспить у нас ніч, схопить ранесенько і, випивши склянку чаю, біжить на цвинтар.

— То ходімо й ми туди.

— Пообідаємо та й підемо.

Біля могили Грабовського застали Байбала. Старий якут обкладав її дерном й витирав рукавом заплакані очі.

— Хочу посадити на ній дерево,— заговорив він,— але ще не надумав яке. Порадьте.

— На Україні в подібних випадках саджають калину,— відказала Оксана Петрівна.— Та не знаю, чи знайдеться вона тут.

— Пошукаю. Для Павла треба щоб знайшлася...

У цвинтарні ворота заходили Костюрін, Чуйко, Скалзубов, Мінес, Гамкрелідзе...

1964—1980

З М І С Т

Учений і письменник.

М. Логвиненко

5

ЗАБІЛІЛІ СНІГИ

Роман

Книга перша

СЕРЦЕ КЛИКАЛО

14

Книга друга

ЗА МУРАМИ, ЗА ГРАТАМИ

177

Книга третя

ПРОЛІСОК

330

Книга четверта

БІЛЬ У СЕРЦІ

461

Книга п'ята

НАД ТОБОЛОМ

546

Епілог

661

Іде
ти
з с
то:
за,
на
за
лі
са
у
пі
сх
ці
О
П
В
Н
6

Николай Иосифович Сиротюк

Произведения в двух томах

Том I

ЗАБЕЛЕЛИ СНЕГА

Роман

Київ, видавництво
художественной литературы
«Дніпро», 1984

(На українському мові)

Редактор Н. М. Кравченко
Художник Д. Д. Грибов
Художній редактор В. А. Кононенко
Технічний редактор І. І. Швец
Коректор А. В. Кудрявцева

Інформ. бланк. № 2501

Здано до складання 22.02.84.

Підписано до друку 24.05.84.

БФ 33234. Формат 84×108¹/₃₂.

Папір книжково-журнальний.

Гарнітура літературна.

Друк високий. Ум. друк. арк. 34,86 + 1 вкл.

Ум. фарб. відб. 34,913. Обл.-вид. арк. 39,242.

Тираж 65 000. Зам. 4-114. Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Сиротюк М. Й.

С40 Твори: В 2-х т. Том I. Забіліли сніги: Роман/Пе-
редм. М. Логвиненка.— К.: Дніпро, 1984.— 663 с.

До першого тому творів українського радянського письменника ввійшов роман «Забіліли сніги» про видатного українського поета, революціонера-демократа П. А. Грабовського. Автор розповідає про дитинство, юність, революційну діяльність і творчість Грабовського. У п'ятій книзі роману, яка називається «Над Тоболом», мова йде про останні роки життя поета.

С 4702590200—212 Б314.10. 84
М205(04)—84

У2